JOZEPH LAJUGIE

EKONOMİK SİSTEMLER

VARLIK YAYINLARI

EKONOMİK SİSTEMLER

JOSEPH LAJUGIE

EKONOMİK SİSTEMLER

Çeviren:
NİHAL ÖNOL

İkinci basılış

VARLIK YAYINEVİ
Ankara Caddesi, İstanbul

FAYDALI KİTAPLAR : 80

Bu kitabın ilk baskısı
Şubat 1968 de yapılmıştır.

Varlık Yayınları, sayı : 1779
İstanbul'da Dilek Matbaasında basılmıştır.
Mart, 1974

GİRİŞ

1. Ekonomik sistemler, rejim ve strüktürler

Günlük konuşma dilinde, sistem ve rejim terimleri, birbirinden ayırdedilmeksizin, ekonomik faaliyetin içinde cereyan ettiği genel çerçeveyi belirtmek için, aynı anlamda kullanılagelir. Bazan kapitalist sistemden, bazan kapitalist rejimden söz edilir; kollektivist sistemler veya rejimler bazan göklere çıkartılır, bazan yerin dibine batırılır; küçük el sanatı ekonomisi bazan duygulanılarak, bazansa küçümsenerek anılır v.b.

Çağdaş yazarlar tarafından moda haline getirilen ve çok zaman iyice tanımlanmamış olan bünye (strüktür) sözcüğü de aynı anlamda kullanılmaktadır. Kapitalist veya kollektivist strüktürler, çok zaman kapitalist veya kollektivist sistemler anlamını taşımaktadır. Ekonominin strüktürü, bazılarınca, konjonktörün aksine doğrudan doğruya ekonomik sistemin kendisini belirtmekte kullanılmaktadır.

Bütün bunlar fazla itiraz edilemiyen uygulamalardır. Şüphesiz hepsi de birbirine bağlı kavramlardır, ama aralarında oldukça geniş farklar vardır

ve bunların birbirine karıştırılması gerek bölümlerinin, gerekse bütünün de aynı şey sayılması sonucunu doğuracaktır.

Aslında bu üç kavram içinde sistem kavramı en yaygın olanıdır ve öteki ikisini içine alır.

Burada yeri olmıyan okul (ekol) tartışmalarına girişmeksizin, biz, şu tanımlamaları benimseyeceğiz:

Ekonomik sistem'i şöyle tanımlayacağız: Ekonomik dengenin sağlanması için, bazı hâkim etkenlere göre örgütlenmiş teknik usullerin uygulandığı, birbirine bağlı hukukî ve sosyal kurumlar bütünü.

Demek oluyor ki, ekonomik sistem, ekonomik faaliyetin *hukukî kuruluşlarını* (âmme hukuku ve özel hukuk) da, *coğrafî kuruluşlarını* da, faaliyetin *şekillerini* de, başvurulan *teknik usulleri* de, bunların *örgütleniş yollarını* da, ve nihayet, psikolojik bir faktör olarak, üretim ajanlarını harekete geçiren *hâkim etkeni* de içine almaktadır.

Şu hade bu çözümiemede aynı zamanda hem Werner Sombart'ın sunduğu klâsik şemada belirtilen sistemin öğeleri olan psikolojik, teknik, politiko-sosyal öğeleri ve hem de çağdaş yazarlar (Walter Eücken, R. Clemens, M. Walter) tarafından öne sürülen, coğrafî kuruluşlar, teknik düzey, faaliyet şekilleri, siyasî rejim, ekonomik rejim, örgütlenme tipi, ideoloji gibi en karışık yapıcı elemanları bulmaktayız.

Bu şekilde ele alınan sistem terimi ekonomik faaliyetin en geniş kuruluşlarına da uygulanabilir. Kapalı ekonomik sisteminden, alışveriş ekonomisi sisteminden, kapitalist veya kollektivist sistemden söz edilebilir. Birazdan bunların ölçütlerini (kriterlerini) vereceğiz ve bu kitabın esas amacı da bu sistemlerin evriminin incelenmesi olacaktır.

Ekonomik rejim sistemin sadece bir ögesidir.

Rejim terimini de şöyle tanımlayabiliriz: Belirli bir ekonomik sistem çerçevesinde, insanların ekonomik faaliyetini, yani üretim ve alışveriş konularındaki davranışlarını yöneten hukukî kuralların bütünü.

Bu kuralların iki konusu olabilir:

a — İnsanların mallar ile olan ilişkileri: bu, mülkiyet sorununu ortaya çıkartan mal rejimidir;

b — İnsanların birbirleriyle olan ilişkileri; bu, ekonomik özgürlük sorununu ortaya çıkartan, şahıs rejimidir.

Mal rejimi konusunda, göreceğiz ki, bugün alışkın olduğumuz mülkiyet rejimi basit bir tarihî kategoriden ibarettir. Ağır gelişmiş bir evrimin sonucundan ve bazılarınca da bu evrimin sadece bir aşamasından başka bir şey değildir.

Her türlü değer yargısı, meşrûluğu veya faydası konusundaki türlü değerlendirmeler bir yana bırakılacak olursa, özel mülkiyet bir ekonomik toplumun mümkün olan tek temeli değildir. Geçmiş

çağlarda toplumlar mülkiyet hakkı sahibinin bir birey değil, az veya çok yaygın bir grup olduğu hukukî rejimler tanımışlardır ve hâlâ da tanımaktadırlar. Özel mülkiyetin karşısına bir kollektif mülkiyet çıkabilir.

Şahıs rejiminde ise, insanlar arasındaki ekonomik ilişkiler üç temel sorun çıkartmaktadır ortaya; her birinin bir faaliyet seçmesi sorunu, bu faaliyetin uygulanış koşulları sorunu ve işçilerle işverenler arasındaki ilişkiler sorunu. Bu seçim serbest mi, yoksa sınırlı mı olacaktır? Bu faaliyet özgür mü, yoksa kurallara bağlanmış mı olacaktır? Bu ilişkiler serbestçe mi tâyin edilecek, yoksa denetlenecek midir? İşte bunlar hep ekonomik özgürlük sorunlarıdır.

Bu konuda, sosyal ve ekonomik kurumlar alanında sık sık rastlanan sarmal evrimlerden biriyle karşı karşıya olduğumuzu göreceğiz. Ne seçim özgürlüğünün, ne meslek icrası özgürlüğünün, ne çalışma koşullarının serbestçe tartışılabilmesi olanağının bulunmadığı rejimlerden hareket edilmiş, önce bunların tam karşıtı olan denetsiz özgürlük devresine ulaşılmış, sonra da günümüzde tekrar, ikisinin ortası bir rejim olan kurallara bağlanmış, düzenlenmiş özgürlük rejimine dönülmüştür.

Bu demektir ki, aynı ekonomik sistemde ayrı ayrı ekonomik rejimler bağdaştırılabilir ve bu ba-

kımdan örneğin kapitalist sistem içinde, liberal rejimden veya güdümlü rejimden söz edilebilir.

Nihayet, *ekonomik strüktür* kavramı sistem ile rejim kavramlarının tam orasında bulunmaktadır.

F. Perroux'nun klâsik tanımlamasına göre, ekonomik strüktür: «Zaman ve yeri belirtilmiş ekonomik bir bütünü niteleyen oranları ve ilişkileri», yani belirli bir ekonomik birimin kendi fizyonomisinin özelliklerini belirtir.

Wageman ve Ackerman ile beraber, şurasını da belritmek gerekir ki, söz konusu olan, özellikle, ele alınan ekonomik bütünde nisbeten sağlam görünen karakteristik öğelerdir ve işte strüktür bu bakımdan konjonktürün tam karşıtı olmaktadır.

Bu strüktür kavramı, çeşitli büyüklükteki ekonomik birimler için geçerlidir: Aile, teşebbüs, sektör, ulus, uluslararası veya uluslarüstü grup gibi. Daha üstün ve soyut bir düzey, ekonomik sistem için de geçerli olabilir.

Bu strüktürün öğeleri son derece karışık ve çeşitlidir: Fizik veya coğrafî öğeler (iklim, dağlar, toprağın zenginliği ve toprakaltı zenginlikleri); nüfus öğeleri (halkın düzeyi, yaşa, cinsiyete, mesleğe göre nüfus dağılımı); manevî öğeler (dinler, zihin alışkanlıkları, psikolojik davranışlar); kurumlarla ilgili öğeler (hukukî ve siyasî kuruluşlar, buıada ekonomik rejimi buluyoruz); toplumsal öğe-

ler (toplumsal grupların nitelik, önem, faaliyeti); ekonomik öğeler (üretim etkenlerinin oranı, başlıca faaliyetlerin oranı, üretilen ve tüketilen miktarlar arasındaki ilişkiler, özel sektörle genel sektör arasındaki ilişkiler, çeşitli teşebbüs şekilleri arasındaki ilişkiler, endüstri ve tarım fiyatları arasındaki ilişkiler v.b.).

Böylelikle, çözümlemeye ve birbirinden ayırdetmeye çalıştığımız üç kavramın birbirine nasıl bağlandığı görülüyor.

Ekonomik rejim, belirli bir ekonomik birimin karakteristik ögelerinden biridir. Ekonomik sistem ise, André Marchal'in belirttiği gibi, birbirine nisbeten sağlam ilişkilerle bağlanmış çeşitli strüktürler karışımından, bütününden ibarettir; «birbirine kaynaşmış uymuş bir strüktürler karışımıdır.»

2. *Çeşitli ekonomik sistem tipleri*

Çeşitli ekonomik sistemler düşünülebilir ve çağlar boyunca bunlar çeşitli toplumlarda varolagelmiştir.

Bu sistemler bazan tarihsel ölçütlere göre (List, Hildebrand, Bücher, Sombart), bazan sırf ekonomik ölçütlere göre (Wageman, Eücken), özellikle ayırıcı nitelik taşıyan şu veya bu öğeye verilen öneme göre sınıflandırılmıştır.

Biz, bu öğeler arasından, bize en ayırıcı gör-

nenleri seçebilmek çabasıyla, yukarıda öne sürülen tanımlamadan hareket edeceğiz: «Ekonomik sistem, ekonomik dengenin sağlanması için, bazı hâkim etkenlere göre örgütlenmiş teknik usullerin uygulandığı, birbirine bağlı hukukî ve sosyal kurumlar bütünüdür.»

Demek oluyor ki, ekonomik sistemi anahatlarıyle hemen hemen Sombart gibi, hukukî ve toplumsal örgütlere, ekonomik faaliyetin, yani üretim ile tüketim, mallar ile gereçler arasındaki dengeyi sağlamak amacını güden bir faaliyetin teknik usullerine ve etkenlerine göre niteliyeceğiz.

Ve gene bu, merkezdeki ekonomik denge fikrinden hareketle, çeşitli sistem tiplerini sınıflandırmaya çalışacağız, çünkü aynı zamanda hepsinin temeli bir bakıma bu denge anlayışı ve son amacı da dengenin gerçekleşmesidir.

Bu, bizi pek basit bir ayırıma götürecektir:

— Ya bu denge kapalı bir gurubun içinde (aile, çiftlik) aranır, üreticiler sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamaya çabalarlar, kendilerine gereken her şeyi, fakat yalnız kendilerine gerekeni üretirler, ürünlerini satmaya ve yerine başka şeyler satın almaya çalışmazlar, bu, *ihtiyaç ekonomisi* kavramıdır; *kapalı ekonomi sistemleri* kapsamına girer.

— Veya, aksine, üretimin ihtiyaçlara uydurulması işine, bütün toplum çapında çalışılır. Bu devrede üreticiler bazı uğraşılarda uzmanlaşırlar. Ar-

tık yalnız bir kategori veya olsa olsa birkaç kategori ürün üretirler, ama buna karşılık kendi kullanacaklarından daha fazla ölçüde üretim yaparlar. Kişisel ürünlerinin bu fazlasıyla ihtiyaçları olan başka eşyaları kendilerine sağlarlar. İşte böylece, *alış-veriş ekonomisi sistemlerine* gelmiş oluruz ki, bunlar arasında da, üretimin ihtiyaçlara uydurulması şekline göre, bir alt ayırım yapmak gereklidir.

Gerçekten, kapalı ekonomide üretimin ihtiyaçlara uydurulması şekline göre, bir alt ayırım yapmak gereklidir.

Gerçekten, kapalı ekonomide üretimin ihtiyaçlara uydurulması ancak otorite kullanılarak yapılıyorsa, aile reisi veya çiftliğin efendisi grubun ihtiyaçlarını tek taraflı olarak dile getiriyorsa, üretilecek malları o tesbit ediyorsa, ve herkese göreceği işi o veriyorsa, alış-veriş ekonomisinde sorun daha da karışık hale gelir ve iki çözüm yolu bulunabilir:

Birinci halde ihtiyaçlar pazarda bir talep yoluyla dile getirilir: bu talep fiyatlar üzerine baskı yaparak arza, yani üreticilerin çabasına yön verir: bu, *kapitalist pazar ekonomisi* mekanizmasıdır.

İkinci bir halde ise topluluğun ihtiyaçları merkezi otorite tarafından tesbit edilir, bu otorite ihtiyaçlar arasında bir çeşit hiyerarşi kurarak üretilecek ürünlere dair karar verir: bu, *kollektivist plân ekonomisi* mekanizmasıdır. Aslında ev ekono-

misi mekanizmasına çok benzemekle beraber, ondan bambaşka ölçülere göre işler.

Fiiliyatta bu sistemlere saf haliyle pek az rastlanabildiğine ve birinden diğerine kesin geçişler olmadığından işaret etmenin bilmem gereği var mı?

Her somut sistem o çağın öğeleri ve çeşitli tipleri kapsar ki bunlardan bazıları bir evvelki sistemin kalıntıları, bazıları ise gelecekteki sistemin habercileridir. Kapalı ekonomiden alış-veriş ekonomisine geçiş bir sıçrayışta gerçekleşmemiş, arada, bugün en ileri ülkelerde bile önemli kalıntıları yaşamaya devam edegelen küçük el sanatı ekonomisi devresi olmuştur.

İşte bunun için, bu kitabın birinci bölümünü kapalı ekonomiden alış-veriş ekonomisine bu ağır geçişin incelenmesine ayıracağız.

İkinci ve üçüncü bölümler ise sırasıyle iki alış-veriş ekonomisinin incelenmesine ayrılmıştır: kapitalist pazar ekonomisi ve kollektivist plân ekonomisi. Fakat bu sıra, bizi, ne bir değer hiyerarşisi kabul etmeye, ne de ileride göreceğimiz gibi, tarihin asla müsaade etmediği bir geri dönülmez kalıtım fikrine saplanmaya zorlıyacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPALI EKONOMİDEN ALIŞ-VERİŞ EKONOMİSİNE

Toplumların ilkel çağında ve evrimlerinin uzun bir süresinde, ekonomik faaliyet, pek kısıtlı olarak kalmıştır, çünkü yalnız alış-verişi olmıyan bir üretim faaliyetinden ibarettir. Herkes kendi ihtiyaçlarını (beslenme, giyinme, barınma) karşılar, kendine gereken her şeyi ve yalnız bunları üretir. Bu durum, anlaşılacağı gibi, az ilerlemiş bir uygarlık düzeyini gösterir, ihtiyaçlar az ve teknikler ilkeldir.

İhtiyaçlar ve uygarlık birbirine atbaşı olarak geliştikçe, ekonomik faaliyet de yoğunlaşacak ve çeşitlenecektir. Yavaş yavaş başlangıçta içinde cereyan ettiği dar coğrafî çerçeveleri kıracaktır; böylelikle ev ekonomisinden köy ekonomisine ve şehir ekonomisine geçiliyor, bu safhalar da sırasıyle çobanlık, tarım ve el sanatları faaliyetlerinin üstün hale gelmesiyle birlikte yürüyor.

Zaten bu son safhada ihtiyaç ekonomisi yerini yavaş yavaş bir alış-veriş ekonomisine bırakma eğilimi gösteriyor: bu ekonomi Ortaçağ'ın uzun ha-

zırlık süresinden sonra gittikçe daha fazla gelişecek, açılacaktır.

Bu genel evrim şeması, hemen hemen bütün Batı Avrupa ülkelerinde gerçekleşmiştir. Bununla beraber belirli bir çizgide dümdüz, düzenli ve kesiksiz süregitmiş bir kalıtım olduğu asla söylenemez. Çok yerinden, değişmelerle, sonucu hemen alınamamış bekleyişlerle, kesildiği, durakladığı gibi, eski sistemlere geçici ve kısmî dönüşler de olmuştur: Örneğin, Eskiçağ dünyasının pek faal bir alış-veriş ekonomisine sahne olmasına karşılık VI ncı ve VII nci yüzyıllarda Batı Avrupa'nın çok kapalı bir ihtiyaç ekonomisine dönmesi gibi.

I

ÇOBANLIĞA DAYANAN EV EKONOMİSİ

Çobanlığa dayanan ev ekonomisi, ilkel toplumların ekonomisidir. Bunun bir ekonomik sistem olduğunu söylemek, hemen hemen dil hatası yapmak sayılır, bu ekonomi o derece dağınık ve düzensizdir.

I. Coğrafî ve toplumsal çerçeveleri

1. *Ekonomik birim.* — Ekonomik faaliyetin hücresi, ailedir. Üretimin grup üyelerinin ihtiyaçlarına uydurulması, aile reisinin otoritesi altında, aile birimi çerçevesinde gerçekleştirilir.

Sistem konusunda tam bir görüşe sahip olabilmek için şurasını unutmamalıdır ki, Eskiçağ ailesi (Aka'ların *genos*'u, Roma'lıların *gens*'i) modern aileden daha geniş bir grup teşkil eder. Genellikle, hayatta olan ortak bir atadan gelme bütün kişileri içine alır; çokkarılılık ve kölelikle daha da gelişir.

2. *İş bölümü.* — Görevlerin ve ürünlerin aile grubu üyeleri arasında taksimi aile reisi tarafın-

dan. otorite kullanmak suretiyle sağlanır. Herkese cinsiyetine, yaşına, fizik gücüne, doğal yeteneklerine göre, yapacağı işi gösteren, odur. Üretim konularını o tesbit eder, elde edilen ürünleri, herkesin ihtiyacına göre, o dağıtır.

Zaten, gelenekler, dinsel inançlar, veya büyü inanışları üretimin veya tüketimin örgütlenmesinde birinci derecede rol oynar. Ekonomik faaliyet her zaman inceden inceye yapılmış bir hesabın sonucu değildir.

II. Ekonomik faaliyetin şekilleri

Bu faaliyet pek zayıf, pek kabataslak kalacak ve çok ağır bir şekilde gelişecektir. Uzun süre hayvancılık, faaliyetin tek şekli olacaktır; aile başka işlerle uğraşmaya başladığında da hayvancılık, önemini kaybetmiyecektir.

1. *Hayvancılık ve ekim.* — Pek çok tarihçi ve sosyolog, ilkel halkların, biraz hayalî olmakla beraber, bilimsel değerden de tamamiyle yoksun bulunmıyan bir şemaya göre, birbiri ardından üç aşama geçirdiklerini kabul ederler:

Toplayıcılık. — Başlangıçta, insanlar, sırf doğanın kendiliğinden sunduğu kaynaklarla geçinirler. Bu doğal meyvaların toplandığı, balıkların tutulduğu, vahşi hayvanların avlandığı devirdir.

Hayvancılık. — İlerleme yolunda attıkları ilk adım, besin olarak kendi kendilerine büyüyüp çoğalan hayvanlarla yetinmemeleri, en ilginç türlerden bir ayırım yaparak onları evcilleştirmeleri ve ussal bir şekilde yetiştirmeleri olacaktır. Bu yetiştiricilik uzun süre ilkel kavimlerin tek üretici faaliyeti olarak kalacaktır; bugün de göçebe halklar için hâlâ öyledir.

Tarım. — Kendiliğinden yetişen bitkiler âleminin sunduğu meyvalara insan, tıpkı bazı hayvan ırklarından ayırım yaptığı gibi, bazı tohumları da ayırarak toprağın sistemli bir şekilde ekilmesiyle elde ettiği ürünleri katmaya çalıştığı zaman bir adım daha atmış olacaktır. Fakat bu ekim işi çok kabataslak yapılmakta, çünkü toprak, ancak el ile veya tahta araçlarla ve pek yüzeyde kalacak şekilde işlenebilmektedir.

2. *Endüstri.* — Endüstri üretiminin doğuşu çok daha yavaş olacak ve uzun bir süre pek zayıf kalacak, ancak *pek küçük el sanatı endüstrisi* şeklini alabilecektir.

Bazı endüstri ürünlerinde uzmanlaşmış zenaatkârların ortaya çıkışı, savaşların sonucudur. Tutsakların yakalanışı komşu kavimlerin değişik yeteneklerini ortaya koyuyor ve zenaatkâr olarak yerleşip meslekî faaliyetin ilk çekirdeğini teşkil edenler, yabancılar oluyor.

3. *Ticaret.* — Alış-veriş uzun bir süre bilinmiyor. Sonraları güçlükle yerleşiyor ve karışık formaliteler ve usuller engel olarak karşısına çıkıyor.

İç ticaret. — Bunun ilk şekli aynı kabile üyeleri arasında törenle yapılan alış-veriştir. Biri bir başkasına bir armağan veriyor ve karşılığında bir şey istemiyor. Fakat töre, armağanı alanı da, değeri hiç olmazsa ona eşit başka bir armağan vermeğe zorluyor. Bu karşılıklı bağışlar arasında bir zaman süresi geçiyor ve bu iş, bayramlarda yapılıyor. Konuları da ihtiyaç eşyası değil, silâh gibi güç sembolü veya mücevher gibi itibar belirtileri olan lüks eşya oluyor.

Bu sebepten, bunlar gerçekten ekonomik nitelik taşıyan faydalı kaygıları karşılayan alışverişler değildir. Fakat gene de servetlerin bir dereceye kadar elden ele geçmesini sağlayarak, insanları ürünlerin nisbî değerini tanımaya alıştırarak, ekonomik hayatın uyanmasında çok önemli rol oynamışlardır.

Kabilelerarası ticaret. — Biraz daha sonra, çeşitli kabileler arasında dilsiz ticaret çıkıyor ortaya. Bu kabileler arasındaki olağan ilişkiler düşmanlık ilişkileri olduğundan, karışık bir şekilcilik gerektiriyor bu ticaret.

A kabilesinin bir üyesi, vermek istediği malı sınıra getirip yere bırakarak çekiliyor. Bunun üzerine B kabilesinin üyesi geliyor, teklif edilen malı inceliyor, karşılığında vermeye hazır olduğu malı

yanına koyup o da çekiliyor. A yeniden geliyor ve teklif edilen mal, işine gelirse kendininkini bırakıyor, onu alıp gidiyor, B de bırakılanı alıyor. Eğer karşılığında teklif edilen mal işine gelmezse ya kendi malını alıyor veya olduğu gibi bırakmak suretiyle karşısındakine teklifini arttırması gerektiğini haber veriyor.

Bu uzun ve karışık mekanizma, eşyalar çalınma korkusu olmaksızın bir süre bırakıldığına göre, bir dereceye kadar güven duygusu taşımaktadır, ama sınırlı bir güvendir bu, çünkü iki taraf savaşçı duygularını uyandırmamak amacıyla, karşı karşıya gelmekten şiddetle kaçınmaktadırlar. Bu koşullar altında anlaşılıyor ki, alış-veriş ister istemez pek sınırlı kalmaya ve servetlerin faal bir şekilde değiştirilmesine olanak sağlayamamaya mahkûmdur.

III. Ekonomik rejim.

1. *Mal rejimi.* — Yazarlar bütün toplumların, tarihlerinin bir safhasında bir ortak mülkiyet devri geçirip geçirmedikleri konusunda görüş birliğine varamamaktadırlar. Hukuk tarihçisi Sir Henry Maine ile Belçika'lı sosyolog Laveleye, bir toplumun böyle bir devre geçirdiği tezini savunurlar. Fustel de Coulanges, «Eskiçağ sitesi» adlı güzel kitabında ve Thurnwald «Eskiçağ ekonomisi»nde ak-

sine, bunun hiç de kesin bir şey olarak söylenemiyeceği fikrini ileri sürerler.

Ortak mülkiyet. — Biz tartışmaya girmeksizin burada sadece sahibi ya köy, ya da aile olan ortak mülkiyetten söz etmekle yetinelim. Zaten genellikle, o devirde yalnız toprak, grubun ortak mülkiyetindeydi, öteki mallar üzerindeki kişisel haklar kavimlere ve onların törelerine göre değişiyordu.

Özel mülkiyet. — Özel mülkiyetin çeşitli şekilleri ancak Roma Hukuku ile ortaya çıkmıştır.

İlk olarak malları özel olarak kullanabilme hakkı kabul edilmiştir. Malların canlılar arasında el değiştirmesi, satılması hakkı uzun süre olağandışı, anormal sayılmıştır. Satış olağanüstü formalitelere bağlanmıştır: Roma *mancipatio*'su, beş tanığın varlığını gerektirir; Germen'lerin *in mallo* satışı ancak halk meclisi önünde mümkündür. Ölüm dolayısıyla mala sahip olma, malların miras yoluyla el değiştirmesi hakkı daha da yavaş yavaş beliriyor. Roma'da XII Levha Yasası'na kadar bu hak bilinmemektedir: Yalnız halk meclisleri huzurunda yapılmış olan vasiyetnameler geçerlidir.

Bu evrim, sahibi için hemen hemen sınırsız hakları kapsayan Roma vatandaşlığı hakkına veriyor gide gide: *jus fruendi, utendi, abutendi,* yani malların gelirini almak, kullanmak, hayattayken veya ölümünden sonra istediği gibi tasarruf edebilme hakkı.

2. *Şahıs rejimi.* — Eskiçağ ekonomilerinde, veya ilkel toplumlarda meslekî faaliyetlerin seçim ve icrasında uygulanabilecek rejim ya mutlak baskı, zorlu çalıştırma rejimi, yani kölelik, ya da kapalı meslekler, yani kastlar rejimidir.

Kölelik. — Kölelik rejiminde bazı insanlar başka insanların malıdır ve efendileri için çalışmaya zorlanırlar.

Eskiçağ'da bedenen çalışmayı özgür adama yakıştırmayan anlayış yüzünden, olağan çalışma rejimi köleliktir. Bu anlayışı Eflâtun, Aristoteles gibi Yunan filozoflarında da buluyoruz. Her türlü ekonomik faaliyet, toprak veya endüstri zenginliklerinin üretilmesi kölelere özgü, aşağılık bir iş sayılıyor; özgür insanların, düşünür ve savaşçı olarak kendilerini Sanat'a ve Site'nin savunmasına adamaları gereği benimseniyordu.

Bu rejim Avrupa'da bütün insanların aslında eşit olduklarını ve bir insanın bir diğeri üzerinde hak iddia edebilmesinin imkânsızlığını ilân eden Hıristiyanlığın doğuşuyla ortadan kalktıysa da, bazı koloni topraklarında XVIII inci yüzyıla kadar yaşamaya devam etmiştir.

Kast rejimi. — Öteki ülkelerde, köleliğe kadar gidilmeksizin, örneğin eski Mısır'da ve günümüzde Hindistan gibi ülkelerde şu veya bu mesleği icra edebilme hakkı sadece bazı sosyal kategorilere kesinlikle tanınmıştır.

Herkesin meslekî faaliyeti kalıtım yoluyla kesinlikle tesbit edilmiştir. Demirciler kastına bağlı bir ailenin bir üyesi ancak demirci olabilir ve bundan başka bir meslekle uğraşamaz. Öte yandan, kastlar arasında da pek sıkı bir hiyerarşi vardır ve çeşitli meslekler az veya çok soylu sayılarak ona göre sıralanmışlardır.

Böyle bir rejim, ilerleyen bir ekonominin ihtiyaçlarıyla bağdaşamıyan, işbölümünün dondurulması sonucunu yaratır. Meslekler, ihtiyaçları karşılayamaz, çünkü mensuplarının sayısı yalnız o kasttaki doğum oranına göre tâyin edilebilmektedir. Zevkler ve teknikler değişikliğe uğradıkça yeni meslekler yaratma imkânsız olduğundan, teknik ilerlemelere de ayak uyduramaz.

II

TARIMA DAYANAN KÖY EKONOMİSİ

Toplum evriminin bundan sonraki devresinde ekonomik faaliyet hücresi biraz genişliyor. Artık bu, aile değil, daha yaygın, derebeylik malikânesi gibi bir kuruluştur. Aynı zamanda da, teknik henüz pek kabataslak kalmakla beraber, faaliyet çeşitlenmeye başlıyor. Bu, Roma dünyasının sonuna doğru ortaya çıkmış olmakla beraber, özellikle Ortaçağ'ın ilk devirlerine özgü köy veya malikâne ekonomisi devresidir.

I. Coğrafî ve toplumsal çerçeveler

1. *Ekonomik birim.* — Ekonomik birim, derebeylik malikânesini ve çevresindeki toprakları içine alan çiftlik veya köydür. Bunun tipik örneği şatoyu, korunma kaygısıyla şato çevresine sokulmuş köyü ve çevresindeki ekili toprakları bir arada toplayan, gruplaştıran karolenjiyen villâdır.

Bu topraklar iki kısma bölünmüştür: En verimli topraklardan, orman ve otlaklardan meydana gelen ve şatoya bağlı personel tarafından işletilen

derebeylik malikânesiyle çeşitli vergiler karşılığı, onu kendi hesaplarına işleyen köylülere verilmiş topraklar.

Bunların tümü prensip olarak kendi kendine yeten ve dolayısıyle bazı ürünlerin ekiminde uzmanlaşmış olmıyan bir ekonomik birim meydana getirir.

2. *İşbölümü.* — O devirde bugün tanıdığımız şekliyle, sırf meslekî, teknik niteliğe sahip değildir.

Malikâne üyeleri arasındaki ilişkiler akdî, kuruma bağlı ve ekonomik değil siyasîdir. Derebeyi mal sahibi olduğu kadar başkandır da ve bu niteliği malikâne üyeleri arasındaki görev ve ürünlerin bölünmesi işini derinden etkiler.

Derebeyinin yükümlülükleri. — Derebeyi köylüye dış tehlikeler karşısında yardım etmekle ve korumakla, ona odun toplama ve hayvanlarını malikâne otlaklarında otlatma hakkı, fırın ve değirmenden faydalanma hakkı tanımakla yükümlüdür.

Köylünün yükümlülükleri. — Köylü, derebeyine belirli işleri yapmak veya belirli günlerde onun için çalışmakla, çitlerine ve çukurlarına bakmaya, malikânenin ve çiftliğinin onarımıyla uğraşmada, tarım ürünlerini taşımayla yükümlüdür.

Demek oluyor ki, ekonomik açıdan iki tarafın yükümlülükleri arasında pek belirgin bir eşitsizlik

vardır. Bu eşitsizlik de üretim, kapital ve el emeği faktörleri arasında gerçek bir ayırım yapılmamış olmasından ileri gelmektedir. Çünkü ileride göreceğimiz gibi, toprakların, yani kapitalin sahibi olan derebeyi, aynı zamanda işçilerinin şahısları üzerinde de geniş haklara sahiptir.

Bu arada, köylülerin borçlu oldukları şahsî hizmetlerin para borçları haline geçmesiyle bir ilerleme kaydedildiğini de belirtmeliyiz. Yavaş yavaş bu çeşitli angaryalar yerine para, ve vergi olarak ödemeler geçiyor ve paranın tedricen değerden düşmesiyle de yük hissedilir derecede azalmış oluyor.

II. Ekonomik faaliyetin şekilleri

Hâkim ekonomik faaliyet, tarım üretimidir. Alış-veriş henüz pek önem kazanmamıştır ve endüstri üretimi son derece zayıftır.

1. *Tarım.* — Ortaçağın ilk devirlerinde uzun süre halkın başlıca uğraşı olarak kalıyor. Henüz pek ilkel teknikle yapılmaktadır. Karolenjiyen villânın karşılığı olan İngiliz Ortaçağ malikânesinde araç hemen hemen yok gibidir. Bir tahta sapan ile yapılan kazı işinden sonra toprak yığınları el ile ezilmektedir. Sürüm ise toprak üzerinde sürüklenen bir kocaman dal vasıtasıyle yapılmaktadır.

Köylülerin maddî hayatı pek iyi değildir. Oldukça rahatsız evler, yetersiz eşya, kabasaba giyim,

ve çok zaman ekinleri mahveden savaşlar yüzünden çıkan kıtlıkların tehlikeye düşürdüğü, pek hafif ve yetersiz beslenme.

2. *Ticaret* — Alış-verişler ilkel ekonominin şekilciliğinden kurtarılmış olmakla beraber henüz pek kısıtlıdır. Prensip olarak köy ekonomisi, pazarı olmayan bir ekonomidir. Malikâne üyelerinin ihtiyaçları kendi aralarında hizmet ve mal takasıyla giderilir. Bu kendi kendine yeterlik veya bugünkü deyimiyle otarşi, iç alanda istilâlardan, derebeylik savaşlarından, eşkıyalıklardan ileri gelen güvensizlik duygusuyla güçlenmektedir. Uluslararası alanda ise VII nci yüzyıldan itibaren İslâmlığın yayılması sonucu deniz yoluyla alışverişlerin durmasıyla otarşi güç bulacaktır. O zamana kadar kıyılarda yaşayan halklar arasında bağlantı unsuru kuran Akdeniz, İslâmlığın yayılmasıyla, Batıyı Doğudan ayıran bir uçurum halini alacaktır.

Bununla beraber, kapalı ekonomi hiçbir zaman mutlak değildir ve köyden köye bazı alış-verişler yapılagelmektedir ve bu alış-verişlerde para, aracı ve değer ölçüsü rolü oynamaktadır.

Bu köy veya malikâne ekonomisi sistemi gerçi özellikle ortaçağ toplumlarına özgü bir sistem olmakla beraber, bugün de az gelişmiş ülkelerde ve hattâ daha ilerlemiş ülkelerde kalıntılarına rastlamak mümkündür. Örneğin Cezayir Duar'ı tıpkı dere-

beylik malikânesi gibiydi. İhtiyaçların çoğunluğu köyün kaynaklarınca karşılanır ve dışarıya alışverişler son derece kısıtlıdır. Kapitalist ekonominin içinde bile, örneğin Fransız topraklarındaki bazı köyler ihtiyaçlarının hemen hemen tamamını kendileri karşılar, alış-veriş amacıyla üretim onlar için tamamiyle ikinci derecede kalır. Nihayet, büyük kentlerde bile, aile çevresi içinde kapalı ekonomi izlerine rastlanır. Pek çok ürün, pek çok hizmet aynı zamanda onları tüketenler veya o hizmetlerden yararlananlar tarafından yapılır (giysi yapımı, ev işleri v.b.).

III. Ekonomik rejim.

1. *Mal rejimi.* — Ekonomik evrimin bu safhasında Romalılara özgü mülkiyet anlayışı yavaş yavaş yerini derebeylik anlayışına bırakıyor.

Ortaçağın ilk devirlerinde Roma'lı mal sahibinin yararlandığı şahsî ve mutlak hakların bütünü iki kişi arasında bölünüyor: yüksek mülkiyet, *stricto sensu* mülkiyet sahibi derebeyi ile malikâneden yararlanan, kullanma hakkı sahibi vassal yâni tebaa.

Yararlanılan mülkiyet. — Başlangıçta tebaanın topraklar üzerinde sadece basit bir yararlanma hakkı vardır, derebeyi tek maliktir. Tebaanın hakkı nisbidir: ölümüyle son bulur ve başkalarına dev-

redilmez. Fakat yavaş yavaş ölümüyle önce füruuna, sonraları da diğer hısım ve akrabalarına geçirilebilir hale gelecektir. Daha sonra hayattakiler arasında ve başlangıçta derebeyinin rızasıyla, sonra bu rıza bile alınmaksızın devredilebilir bir hak niteliğine kavuşacaktır.

Yüksek mülkiyet. — Bununla beraber derebeyi aynı toprak üzerinde önemli haklarını muhafaza etmektedir. Her el değiştirmede kendisine harç ödenmektedir. Eğer tebaa, tebaalık bağlarını kopartacak bir harekette bulunur veya vâris bırakmadan ve malından tasarruf etmeden ölürse, toprağı yeniden mülkiyetine geçirebilir. Hattâ toprağın satışı halinde satın alma ücretini alıcıya ödemek suretiyle de toprağına sahip olabilir.

Demek oluyor ki aynı mal üzerinde iki ayrı şahıs lehine, mülkiyet hakkına yakın iki komşu hak mevcuttur. 4 Ağustos 1789 gecesi, Fransa'da gerçekte uzun süredenberi pratik değerini çok kaybetmiş olan bu tuhaf kurumu tamamiyle ortadan kaldıracaktır.

2. *Şahıs rejimi.* — Ortaçağın tarım işleri alanında hakim rejimi de meslek seçimi ve icrası konularında özgürlük tanımayan fakat kölelikten daha az sert bir baskı rejimidir: serflik.

Serf kalıtsal olarak bir derebeyinin toprağına bağlıdır, ona bazı vergiler ve şahsî hizmetler borç-

ludur (kesim, angarya). Köleden faklı olarak serf, şahsından istediği gibi tasarruf edebilir ve kendi ektiği topraklar üzerinde de bazı haklara sahiptir. Yalnız doğumuyla ait olduğu derebeylikten, derebeyinin izni olmaksızın ayrılamaz.

Bununla beraber, gide gide, durumu özgür bir adamın durumuna yaklaşmaktadır. XIII üncü yüzyıldan itibaren tek tek veya toplu olarak pek çok serf azat ediliyor. Serfin durumundaki yetersizlikler, yapması yasaklanan işler, uygulanmaya uygulanmaya unutulan töreler haline geliyor. Angarya ve haraç yükleri paranın değerden düşmesiyle hafifliyor. Fransız devrimi sırasında Jura bölgesinde ancak birkaç serf kalmıştı.

İngiltere'de daha XIV üncü yüzyılda ortadan kaldırılan serflik Fransa'da Kurucu Meclis (Constituante) ile kesinlikle yasaklanıyor. Bununla beraber bazı ülkelerde, örneğin Rusya'da XX nci yüzyıl başlarına kadar süregelecektir.

III

KÜÇÜK EL SANATINA DAYANAN KENT EKONOMİSİ

XI inci yüzyıldan itibaren, yukarıda sözünü ettiğimiz durumu, iki temel olay, baştanbaşa değiştirecektir. Bunlardan birisi ülkenin iç hayatıyla ilgilidir: kentlerin uyanışı. İkincisi ise dışarıyla ilgilidir: Haçlı seferleri. Bu olaylar, ekonomik faaliyet alanını coğrafî bakımdan geliştirecek ve aynı zamaktan çıkıp toplum hayatının gerçek yuvası haline gelen kent oluyor. Bu, birçok Batı Avrupa ülkemanda bu faaliyet daha da yoğunlaşıp çeşitlenecektir.

Köy ekonomisinden kent veya komün ekonomisine ve hemen hemen tamamen tarıma dayanan bir ekonomiden de küçük el sanatları ekonomisine geçilecek ve bu geçiş oldukça önemli alışverişlere yol açacaktır.

I. Coğrafî ve toplumsal çerçeveleri

1. *Ekonomik birim.* — Artık ekonomik faaliyetin temel hücresi sadece bir müstahkem mevki ol-

lerinin tarihinde birinci derecede rol oynayan Komünlerin hamle yaptığı devirdir. Pazar vazifesi gördükleri ve beslenme ihtiyaçlarını sağlamak için bağlı bulundukları civar köylerle komünler bir bütün meydana getirirler.

2. *İşbölümü.* — Bunun sonucu daha ileri bir işbölümü, daha geniş bir uzlaşma olmuştur. Bu işbölümü iki alanda kendini gösterir:

Önce, kentlerle köyler arasında. — Kentler endüstri ve ticaretle uğraşır. Her türlü tarım faaliyetinden uzak durur. Bu da onları, yiyeceklerini çevredeki köylerden satın almaya ve imâl ettikleri eşyayı da bu köylere satmaya yöneltir. Bu sırada kentlerle köyler arasında akdî, ekonomik nitelikte ilişkiler kurulduğu görülmektedir. Derebeylikte mevcut olan hiyerarşi ve tâbilik durumu ortadan kalkar veya hiç olmazsa hafifler. Politik yükümlükler de yaratan bu durumların ortadan kalkışı yerlerine karşılıklı verilen şeylerin değeri göz önünde tutularak serbestçe yapılan akitlerden doğmuş akdî yükümlülüklerin geçmesine sebep olur. O zaman fiyat tesbiti de törelere veya kurumlara dayanmaktan çıkıp ekonomik alana girer.

Fakat uzmanlaşma yalnız kentlerle köyler arasında kalmayıp üreticilerle zanaatkârlar arasında da gelişmektedir. Gittikçe daha çok sayıda meslekler ortaya çıkmakta, bunlar da kendi içlerinde ayrıca çeşitli el sanatlarına bölünmektedir.

XI inci yüzyılda birbirinden ayrı meslekler azdı. Her biri, aynı genel amaca, aynı ortak niteliğe sahip, örneğin kasaplar, fırıncılar, deri imalâtçıları, tahta işleyicileri, tekstil işi gibi, bir faaliyet bütününü ifade ediyordu ama bundan sonraki yüzyıllarda her meslek de kendi içinde sonsuz denebilecek bölünmelere uğrayacaktır. 1315 yılında Paris Komün'ünde en aşağı 150 iş kolu vardı.

Örneğin, o tarihe kadar bir bütün teşkil eden dokuma mesleği, yün, keten, kenevir, tarayıcı, bükücü, dokumacı, boyacı, kırkıcı, terzi, şapkacı v.b. dallarına ayrılacaktı. Aynı hal öteki endüstrilerde de görülüyor: deri, maden, tahta endüstrileri gibi.

Bu hiç şüphesiz ekonomik faaliyetin koşullarında derin değişmelere yol açan bir durumdur.

II. Ekonomik faaliyetin şekilleri

Bu devrede tarım tek faaliyet olmaktan çıkıyor. Şüphesiz hâlâ çok geniş bir yer tutmaktadır, fakat tarımın yanında ihmale uğratılmaya hiç gelmeyecek endüstri ve ticaret faaliyetleri de beliriyor ve kredi çok büyük bir rol oynamaya başlıyor.

1. *Endüstri.* — Endüstri el sanatı endüstrisi veya küçük ev endüstrisi şekli altında gelişiyor. Üretim etkenlerinin, hem sermayeyi hem işi sağla-

yan aynı ve tek kişinin elinde toplanışı, bu endüstrinin özelliğini teşkil eder.

Başlangıçta zanaatkâr basit bir işçidir, evinde çalışır, müşteri tarafından getirilen ham maddeleri işler. Çok geçmeden bağımsız bir üretici haline gelecek, kendi hesabına çalışıp imalâtını satacaktır.

Bu el sanatları işletmelerinin ölçüleri henüz pek sınırlıdır. Malzeme kaba-sabadır, makine yoktur, ancak birkaç âletle çalışır. Kapital zayıftır, ancak küçük bir atölyenin kiralanmasına, birkaç âletin satın alınmasına ve küçük bir hammadde stoku yapılmasına yetecek kadardır. Personel de pek dardır; zanaatkâr bizzat çalışır, ailesi ve birkaç arkadaşı veya çırağı kendisine yardımcı olur ki bunların sayısının onu aştığı pek nadirdir.

El sanatları üretimi çeşitli mesleklere giriş koşullarını ve işverenle işçi arasındaki ilişkileri düzenleyen özel bir statü tarafından yönetilir. Bu, daha ileride inceleyecek olduğumuz korporatif rejimidir.

İşletmelerin küçüklüğü ve tekniğin yetersizliği endüstrinin önemli bir hamle yapmasına engel olduğundan, üretim pek fazla olmaz ada kalite bakımından yüsektir. Bununla beraber alışverişin gelişmesini sağlamaya yetecektir.

2. *Ticaret.* — Alışveriş önce mahallî alanda, sonra da ulusal ve uluslararası alanda hatırı sayılır derecede yoğunlaşmaya başlamaktadır.

Mahallî pazar. — Kentler zamanla faal ticaret yuvaları, zanaatkârların ürünlerini, köylülerin ise besin maddelerini sattıkları pazarlar haline geliyor.

Başlangıçta zenaatkârlar ancak bu mahallî pazar için çok zaman da sipariş üzerine çalışıyorlardı. Sadece peşin satılmış veya hemen satılacağı muhakkak eşya imal ediyorlardı. Bu henüz, bilinen mahallî ihtiyaçlar ekonomisidir. Sonucu şudur ki, pazarın fazla mala boğulması tehlikesi olmaz. Üretim tüketime uydurulmuş olarak kalır ve ekonomik denge sağlanmıştır.

Fakat yavaş yavaş el sanatı teşebbüsleri genişleyecek ve pazar yayılacaktır. Çok yavaş, âdeta hissedilmeden küçük aile tezgâhından, çok sayıda ücretli işçi çalıştırılan atölyeye geçilecektir. Küçük miktarlarda ve yalnız bilinen müşteriler için imalât yapmaktan vazgeçilecektir; iş hacmi büyütülecek ve bütün üretimi satın alıp başka pazarlarda yeniden satacak olan aracı tacirlere başvurulacaktır.

Ulusal ve uluslararası pazar. — İşte o tarihlerde, yani XII nci ve XIII üncü yüzyıllardadır ki büyük fuarlar kurulmaya başlıyor. Bunlar bazen oldukça uzaklardan gelen alıcıların bir araya toplandığı ve zaman zaman kurulan sergiler, panayırlardır. Ekonomik gelişmenin özel bir devresini, ticarî alış-verişlerde geçici bir akımı besliyecek derecede gelişmiş, fakat devamlı bir ticareti besleyecek kadar yeterli olmayan bir ekonomik hayata

sahne olan Fuarlardır bunlar. Başlıcaları Venedik ve Flandres yollarının birleşme noktasındaki Champagne Fuarları (Troyes, Provins, Bar-sur-Aube ve Lagny fuarları) dır. 48 gün sürerler ve tâ Küçükasya'dan bile tacirleri kendilerine çekerler.

İnsanların ve eşyaların rahatça yol alabilmesini sağlamak amacıyla özel yasalar kabul edilmiştir. Alış-verişler özellikle ipekli, yünlü, deri, kürk üzerinden yapılmakta ve özel bir ödeme usulü: modern kâğıt paranın uzak ceddi olan takas yoluyla ödeme usulü kullanılmaktadır.

Aynı zamanda, özellikle kuzey ülkelerinde güçlü tacir kuruluşları, Hanse'ler meydana gelmektedir. Bunlardan Londra'daki Flâman Hanşe'si veya Hanseatik lig gibi bazıları Kuzey Denizinde Baltık Denizinde ticarette hemen hemen tekel sağlamayı başaracakardır. Aynı şekilde, güney ülkelerinde, örneğin İtalya'da Medici'ler gibi tacir hanedanları büyük bir ekonomik ve politik güç kazanacaklar ve bu güçten de edebiyat ve sanatın ilerlemesinde ve Floransa'nın kalkınmasında geniş ölçüde yararlanacaklardır.

Kredi, yani para ticareti de gelişmeye başlıyor. Başlangıçta buna, uzun süre, faizle ödünç para vermenin aleyhinde bulunan ve katolik devletlerin çoğunun medenî mevzuatını etkileyen kilise doktrini tarafından engel olunacaktır.

Bununla beraber, alış-veriş geliştikçe, endüs-

tri ve ticaret daha faal hale geldikçe başlangıçta faizle verilen ödünç paralara konan bu yasak, son derece sıkıcı hal almaya başlayacaktır.

Bizzat kilise ileri gelenleri kazanç olmayan, zarara uğranılan veya rizikosu olan hallerde faiz yasaklarına istisnalar konmasını kabul edecekler ve faiz almayı işler hale getirebilmek için çeşitli usuller (üçlü akit, komandit, deniz ödüncü) icat edilecektir.

Böylelikle yavaş yavaş, faizle ödünç vermenin yasaklanmasından sadece denetimine geçiliyor ve bu hoşgörü para ticareti tekelinin Yahudilerin elinden alınmasıyla ve bundan sonra bu ticareti Lombartlar ve Cahors'lularla paylaşmalarıyla sonuçlanıyor.

Böylelikle XIII üncü ve XIV üncü yüzyıllara doğru, özel bankaların kurulması imkân dahiline giriyor ve devletlerin hayatıyla uluslararası politikada birinci derecede rol oynayacak olan büyük sermayedarlar ortaya çıkıyor. (Jacques Coeur, Medici'ler, Fugger'ler gibi). Bir süre daha sonra devlet bankaları ortaya çıkacaktır (Amsterdam, Stockholm). Bunların kâğıt paranın icadındaki rolü herkesçe bilinir; ve nihayet borsalar kurulacak (Bruges, Anvers, Londra) ve çok kısa zamanda para ve menkul kıymetler alışverişinde faal merkezler haline gelecektir.

III. Ekonomik rejim

Mal ve mülkiyet rejimi konusunda özellikle üzerinde durulabilecek şey yoktur. Ancak, feodal mülkiyet anlayışının yavaş yavaş çözüldüğü ve Roma hukuku anlayışına çok yakın bir mülkiyet kavramına yerini bırakmaya başladığı söylenebilir. Metbunun hakları zayıflıyor, vassalınkiler ise sağlamlaşıyor. Devrin hükûmetlerinin başvurduğu çeşitli para devalüasyonları bu gelişimi hızlandırıyor ve vassalın para şeklinde ödeyeceği harçlarla kendisine bırakılan topraklardan ödeyecek olduğu vergileri hafifletmiş bulunuyor.

El sanatlarına dayanan kent ekonomisi çalışma rejimi bakımından çok daha ilgi çekicidir. Bu, artık kölelik veya serflik gibi bir baskı, bir zorla çalıştırma rejimi değil, kapalı ve örgütlenmiş meslekler rejimidir. Avrupa ülkelerinin çoğunda ve Fransa'nın ekonomik tarihinde birinci derecede rol oynamış bir korporatif rejimidir.

1. *Ortaçağ korporatizminin ilkeleri.* — Korporatif rejimin bellibaşlı ayırıcı niteliği dar çerçeveli meslekî kurallardır. Endüstride olduğu kadar ticarette de geçerli olan bu kurallar meslek seçimini, uygulamasını, işverenlerle işçiler arasındaki ilişkileri kapsar.

Mesleğe giriş serbest değildir. Aynı mesleğe mensup üreticiler korporasyon, lonca veya Jurande adları verilen bir topluluk içinde birleşmişlerdir.

Bu meslekî topluluğa girmek mecburidir (hiç kimse topluuğun üyesi omaksızın mesleğini icra edemez), kapalıdır (üyelerin sayısı bazen resmî makamlar bazen bizzat meslek tarafından sınırlandırılmıştır) hiyerarşiye tâbidir (meslek üyeleri işe çıraklıktan başlar, sonra kalfa olur ve teknik bir sınavdan geçirilerek meslek ustalığına yükseltilir).

Bu sistem hem mesleğin aşırı derecede dolmasına karşı bir sigorta, hem de bir yetenek garantisi teşkil etmekle beraber, bir de tehlikesi vardır: korperasyon, oldukça kısa bir zamanda kapalı bir kast haline gelme eğilimi göstermeye başlar.

Meslek icrası üretim koşullarını (imalât usulleri, kullanılacak ham maddeler) ve her mesleğin sınırlarını tespit eden sıkı kurallara tâbi tutulmuştur. Ortaçağda, örneğin terzilerle eskiciler veya pastacılarla ahçılar gibi birbiine yakın faaliyetler, korporasyonlar arasında büyük dâvalara konu teşkil etmiştir.

Bu kurallarla, imalâtın kalitesi garanti edilebilir ve meslekî onur kurtarılabilirse de, buna karşılık imalâtçılardaki icat ve teşebbüs ruhu zayıflama tehlikesi gösterir ve teknik ilerleme, rekabet yokluğu sebebiyle gecikir.

Nihayet, *çalışma koşullarına* gelelim. Burada sözünü etmek istediğimiz, işverenlerle işçiler arasındaki ilişkilerdir ve bunlar da korporasyonlar tarafından kurallara bağlanmış, düzenlenmiştir. Yö-

neticileri tek taraflı olarak çalışma süresini ve ücretleri, ücretin yalnız yukarı hadlerini tesbit ederler. Aşağı had yoktur. Grev yasaktır.

2. Ortaçağ korporatizminin tarihî gelişimi. — Korporatif rejimin tarihi, birbirinden açıkça ayrılan iki safhada incelenebilir:

Yüzyıllar boyunca, hemen hemen XV inci yüzyıla kadar korporatif rejim tatmin edici görünüyor ve el sanatları üretiminin büyük bir hamle yapmasını sağlıyor. Fakat bu tarihten itibaren yukarıda belirttiğimiz tehlikeler gerçekleşecek ve rejim Fransız Devrimine kadar uçuruma sürüklenecek, çürüyecektir.

Hamle yapış ve zirveye çıkış devri (XV inci yüzyıla kadar). — Korporatif rejimin doğuş tarihi Ortaçağın ilk zamanlarına, hattâ Eskiçağa kadar çıkarsa da kesin olarak ancak XIII üncü yüzyıla doğru teşekkül etmiştir. Estienne Boileau'nun «*Meslekler kitabı*» Paris tacirlerini sayıyor, o devirde başkentin başlıca loncalarında yürürlükte olan kuralları anlatıyor. O tarihte sistem, gerek ekonomik, gerekse toplumsal açıdan memnunluk verici bir şekilde işlemektedir.

Ekonomik açıdan korporasyonların tekeli ne genel, ne mutlaktır. Bazı meslekler ve bazı bölgeler bu tekelin dışında kalır. Jurande'lar halinde örgütlenmiş mesleklerde bile kişilere mesleği bu örgütler

çerçeveleri dışında dahi icra edebilme imkânını tanımıştır. Böylelikle ekonomik örgütlenmeye yeterli bir esneklik kazandıran rekabet imkânı, varlığını korumaktadır.

Toplumsal açıdan işverenlerle işçiler arasındaki ilişkilere güven ve dostluk hâkimdir. Terimlerin modern anlamıyla «toplumsal sorun» ve «sınıf mücadelesi» diye bir şey yoktur. İşçiler (çıraklar) işverenin (ustanın) evinde otururlar, onun aile mutluluk ve kederlerini paylaşırlar. En önemlisi de, bir gün ustalığa yükselme garantisine sahiptirler; tâbi durumlarının geçici olduğunu bilirler. Bu sebepten çağdaş devrin ayırıcı niteliği olan ve bütün yaşamları boyunca başkaları hesabına çalışmağa mahkûm olduklarını ve geçimlerini sağlamak için hep sınırlı ve çok zaman da şüpheli bir ücrete bağlı olduklarını bilen kişilerde beliren o proletaryen zihniyet teşekkül edememiştir.

Aynı zamanda, Ortaçağda pek güçlü olan din duyguları da «insanca» çalışma koşullarına saygı gösterilmesini gerektirmektedir. İşçinin kazancı kilise mensuplarının haklı ücret olarak belirttikleri hadlere uyar. Hayat koşullarına göre «insanca» yaşamasına imkân vermeye yeter. Dinsel pazar dinlenmesi ona, lâik mevzuatın bu konuyla ilgilenmesinden önce, haftada bir gün boş oturma imkânını sağlamıştır.

Gerileme (XV inci - XVIII inci yüzyıllar) — Bu, inanılmayacak kadar düzenli ve sakin durum aşağı yukarı XV inci yüzyıl sonlarında değişmeye yüz tutuyor. O tarihlerde korporatif rejim çok daha az memnunluk verici sonuçlar yaratarak hızla gerilemeye başlıyor.

Ekonomik açıdan Jurande'lar her türlü çareye başvurarak tekeli kaybetmeme çabasına girişiyorlar. Kendi çevreleri dışında her türlü özgür çalışmayı ortadan kaldırmaya ve böylelikle kendi üyelerini her türlü rekabetten korumaya savaşıyorlar. Bunda da maalesef Devlet makamlarından yardım görüyorlar. Savaşların çoğalmasıyla para sıkıntısına düşen hükümdarlar sık sık, daima artan servetlere sahip tacirlerden «yardım» dilemek zorunda kalıyorlar. Bunlar ise ancak imtiyazlarının genişletilmesi karşılığında paraca yardımda bulunmayı kabul ettiklerinden o tarihe kadar serbest kalmış mesleklere de korporatif rejim uygulayan birçok kırallık kararnameleri (1581, 1597, 1673) çıkartılıyor.

Bu şekilde, her türlü rekabetin yok edilişi, korporasyonların yavaş yavaş belirli bir düzenin yarattığı uyuşukluğa gömülmesine sebep oluyor. Bunlar yüzyıllardanberi uygulanagelen metodlara bağlı kalacak ve her türlü yeniliğe karşı geleceklerdir. Bu da tam, endüstri devriminin endüstri tekniği verilerini altüst ettiği ve makinelerin do-

ğuşunun yeni imalâta imkân sağladığı bir çağda olacaktır.

Bu gelişimin önüne bir de ekonomiyi gittikçe daha sıkı bir şekilde denetlemek isteyen resmî makamların gittikçe artan müdahalesi engeli çıkacaktır.

Her şeyin ulusun güç ve zenginliğine boyun eğmesi tezini savunan merkantilist ilkelere sadık bakan Colbert, Fransa'da, faal bir dış ticareti beslemek amacıyla Fransız endüstrisinin gelişmesini kolaylaştıracak tedbirlere başvuruyor: özel imalâtın teşvik edilmesi, devlet atölyeleri kurulması, imalât koşullarının düzenlenmesi, fiyatların ve imalât kalitelerinin kontrol altına alınması, ücretlerin denetlenmesi ve yiyecek maddeleri fiyatlarına vergi konması, himayeci bir gümrük rejimi gibi. Bu, güdümlü hem de pek sıkı güdümlü bir ekonominin öncüsü diyebileceğimiz bir sistemdi.

Colbert'de ancak yaratıcı olan bu düzen, ondan sonra gelenlerle gittikçe daha boğucu bir hal alıyor, teşebbüs sahiplerinin elini kolunu bağlıyor ve korporatizmin başlangıçta sahip olduğu canlılığı uyuşturuyor.

Toplumsal açıdan buna paralel bir gelişim, ustalarla çırakların eskiden dostça olan ilişkileri yerine daha gergin ve çok geçmeden düşmanca ilişkiler getiriyor.

Her şeyden evvel, endüstrideki teknik ilerle-

me, teşebbüsleri yavaş yavaş büyütüyor. Bunun sonucu olarak da işverenlerle işçiler arasında eskiden mevcut ve pek olumlu, doğrudan doğruya ve sıkı ilişkiler yavaş yavaş ortadan kalkıyor.

Öte yandan, her türlü rekabet tehlikesinin yok olduğunu gördükçe meslek ustaları kapalı bir kast meydana getirme eğilimine saplanıyorlar. İşçilerin ve kalfaların ustalığa yükselmeleri için karşılarına birçok engeller çıkartmaya başlıyorlar (ustalık sınavının güçleştirilmesi, formaliteler, çeşitli giderler, harçlar, ziyafetler v.b.). Buna karşılık ustaların oğullarını sınav verme yükümlülüğü dışında bırakıyor, hattâ damatlarına da bu hakkı tanıyarak imalâthanelerin başına onların geçmesini sağlıyor ve meslekî yeteneğin gerektirdiği garantileri yok etmiş oluyorlar.

Çok geçmeden, pek kaskatı ve bencil bir korporatif rejim ile hareketli ve ilerleyen bir ekonominin ihtiyaçları arasındaki uyuşmazlık çok belirli hal alıyor. Karşıkoymalar artıyor; işçilerin karşıkoyması, (grevler, ayaklanmalar, çırak loncaları), düşünürlerin karşıkoymaları (Ansiklopedistler, Fizyokratlar) gibi; ve ilkelerine sadık kalmayan rejim, felâketine koşuyor.

1776 da Turgot iktidara gelince Jurande'ları lâğvetti. Bunlar o derece istenmez olmuşlardı ki bu haber üzerine bütün Paris âdeta bayram yaptı. Fakat tacir burjuvazisi henüz Saray'da güçlü destekle-

re sahip olduğundan Necker ve Maurepas'ın baskılarıyla Turgot işbaşından uzaklaştırıldı. Yerine geçirilen, korporatif rejimi yeniden kurdu ama bu diriltiş kısa ömürlü olacak ve on beş yıl sonra Fransız Devrimi kapitalist sistemin doğuşuna imkân verecek olan ekonomik özgürlüğe zafer kazandırmakla bu korporatizmin ölüm hükmünü imzalamış bulunacaktır.

★

Görülüyor ki bu devrede artık aile veya feodal malikânenin ilkel kapalı ekonomisinden çok uzaklaşılmıştır. Tam alışveriş ekonomisine veya daha doğrusu, ihtiyaç ekonomisi ile alışveriş ekonomisi arasındaki sınıra varılmış bulunulmaktadır.

Küçük el sanatları ekonomisi böylelikle başlangıçta ayırd ettiğimiz iki büyük sistem arasında bir geçiş ekonomisidir ve günümüzde bile, yalnız yeni kurulmuş ülkelerde (Türkiye, Tunus, Japonya gibi) değil, daha gelişmiş ekonomik strüktüre sahip (Fransa, Almanya v.b.) ülkelerde bile el sanatları kesimine ayrılan yerin önemli oluşunun nedeni bu görüşle açıklanabilir.

Fakat ekonomik gelişimin bu safhasında meslekî işbölümü geliştikçe ve üretimde uzmanlaşma belirdikçe bir sorun kendisini şiddetle duyuracaktır, üretimin ihtiyaçlara uydurulması sorunu. Kapalı ekonomide bu sorun kolayca çözülmüştü. A-

ile ekonomisinde uydurma işini aile reisi yapıyor ve karşılanacak ihtiyaçları, önemine göre sıralıyor, herkesin faaliyetine de bu sıralamaya göre yön veriyordu. Köy ekonomisinde üretim çiftlik üyelerinin ihtiyaçlarıyla sınırlanmıştı; bu ihtiyaçlar da bilinir, törelerle ve gerekirse derebeyinin otoritesince tesbit edilmiş olurdu. Küçük el sanatları ekonomisinde ise, hiç olmazsa başlangıçta üretim gene mahallî ihtiyaçların yerine getirilmesiyle sınırlandırılmış olur, bu ihtiyaçlar üretici tarafından bilinir ve önemli değişikliklere uğrama ihtimali pek olmazdı. Bu sebepten zanaatkârın zarar ihtimali de, muhtemel kazanç ihtimali de pek sınırlı olarak kalırdı.

Gerçek bir alış-veriş ekonomisine varınca, işler bambaşka bir niteliğe bürünüyor. Artık söz konusu olan, özellikle üreticinin, ailesinin veya komşularının ihtiyaçlarını sağlamak ve bunun yanında tâlî olarak, ürün fazlasının alışverişini yapmak değildir. Bundan sonra üretime sırf alış-veriş amacı güdülerek yön verilecektir. Herkes tanımadığı kişilerin ihtiyaçlarını gidermek için çalışacaktır. Bu ihtiyaçları nasıl öngörmeli? Üretimi ihtiyaçlara nasıl uydurmalı?

Burada iki usul düşünülebilir ve bugün her ikisi de uygulanmakta olan bu usullerden bir tanesi kapitalist ekonomi pazarı mekanizması, ikincisi ise kollektivist ekonomi plânıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST PAZAR EKONOMİSİ

Çağdaş Batı toplumlarının ekonomik sistemleri önce ağır ağır başlayıp XVIII inci yüzyılda hızlanan ve XIX uncu yüzyıl sonu ile XX nci yüzyıl başında ona nihaî şeklini kazandıran bir gelişimin ürünüdür. Kazanç amacına ve pazar mekanizmasına dayandırılan bu alışveriş ekonomisinin ayırıcı nitelikleri hem coğrafî ekonomi sınırlarının dünya çapında genişletilmesi, hem de faaliyet şekillerinin gittikçe daha karmaşık hal alan niteliğidir. Bu gelişim çok daha mükemmelleştirilmiş teknik olanaklar yaratılmasıyla ve ek bir ekonomik özgürlük rejiminin benimsenmesiyle imkân dahiline girebilmiştir.

Ekonomik faaiyetin coğrafî sınırlarının genişletilmesi pazar ile sınırlarının genişletilmesiyle birlikte iki safhada gerçekleştirilir. Önce bir kent pazarından ulusal pazara, sonra da ulusal pazardan uluslararası pazara geçilir.

Ulusal pazar XVI ncı yüzyıldan itibaren Fransa, İngiltere ve İspanya'nın ulusal birliğinin gerçekleştirilmesiyle kurulmuştur. Feodal parçalanmanın yerini, bölgeden bölgeye alışverişleri imkân dahi-

line sokacak merkeziyetçi devletler aldı. Bunlar da daha bir süre hukukî (iç gümrükler) ve maddî (ulaşım yollarının ve taşıt olanaklarının yetersizliği) engellerin kalıntılarıyla uğraşacaklardı. Fakat XVIII inci yüzyılda bu engellerden hukukî olanları, Fransız Devrimiyle ve liberal fikirlerin yayılıp herkesçe kabul edilmesiyle, ortadan kaldırılacak, sonra XIX uncu yüzyılda ise kanalların ve özellikle demiryollarının gelişmesi maddî engelleri yokedecektir.

Artık bir *uluslararası pazar* kurulabilir. Bu, zaten XVI ncı yüzyıldanberi ticarete yeni pazarlar açan, yeni donatım kaynakları ve yollar bulan büyük deniz keşifleriyle hazırlanmaktaydı. Yelkenli gemiler saltanatı sürdükçe zayıf kalan uluslararası taşıt, birinci endüstri devriminden sonra buharlı gemilerin geliştirilmesiyle âni bir hamle yapacak ve bunu XIX uncu yüzyılın sonlarında büyük kıtalararası yolların (Panama, Süveyş) açılmasıyla ve mazotla ısınma sisteminin icadıyla yapılan ikinci bir hamle izleyecektir.

Bu tarihlerde gerçek bir dünya pazarı mevcuttur. Her ülke dış ülkelerle alışverişlerini, veya hiç olmazsa ihracatını azamî hadde çıkartmak çabasındadır. Bunun da sonucu üretimin o tarihe kadar bilinmeyen ölçülerde genişletilmesi olacaktır ama bir diğer sonuç daha büyük bir ekonomik riziko, üretimin ihtiyaçlara uyamaması tehlikesidir.

O zaman ekonomik faaliyet, en ilerlemiş ülkelerde (İngiltere, Fransa, çok geçmeden de Birleşik Amerika ile Almanya) en karışık devresini yaşamaktadır ve kapitalist sistem adıyla bilinen o karakteristik bütünü teşkil eder. Bu sistemde tarım, endüstri, ticaret, kredi, ulaşım ağır bir değişmenin sonucu olarak, aynı derecede geliştirilmiş, ilerlemiştir. Fakat göreceğiz ki bu gelişimin şeması bu konuda genellikle yerleşmiş kanılara tıpatıp uymamaktadır.

I

KAPİTALİZMİN DOĞUŞU

Modern kapitalizmin esası, çok zaman XVIII inci yüzyılın büyük mekanik icatlarında aranır. Yerleşmiş bir kanıya göre oldukça geniş bir üretim gücüyle donatılmış bulunan makineleşmiş endüstri, yeni pazarlar aramak ve teçhizatlanmak üzere bol sermaye bulmak zorunda kalmıştır. Olaylar şu sıra içinde cereyan etmiştir: icatlar, endüstri kapitalizminin hamlesi, ticarî ve malî kapitalizmin geliştirilmesi.

Halbuki Montaux, «XVIII inci yüzyılda endüstri devrimi» adlı kitabında bambaşka bir sıralanış göstermektedir. Kapitalizmin ticarî ve malî kurumları endüstri kurumlarından önce geliyor. Büyük Britanya'da XVIII inci yüzyılda mekanik icatların çoğalışı ne tesadüfün, ne de Britanyalılardaki özel bir yeteneğin eseridir. Bunun tek nedeni Büyük Britanya'nın o tarihte düynanın belli başlı ticarî akımlarının merkezi oluşudur. Endüstri üzerine, üretimini artırması için baskı yapan, ticarettir. Önemli kapitallerin evvelce biriktirilmiş olmasıyla imkân

dahiline giren bu artışta şüphesiz ticaret de ayrıca bir hamle etkeni bulacaktır.

Başka bir deyimle, kapitalist sistemin ancak XVIII inci yüzyılda bir bütün olarak varoluşuna karşılık ticarî ve malî öğeleri bundan çok önce ortaya çıkmıştır. Endüstri kapitalizminin doğuşu ancak evvelce mevcut alış-veriş akımlarını beslemek için, böylelikle toplanmış bulunan kapitallerin endüstri devrimi sayesinde verimli yatırım olanaklarına kavuşmasıyla mümkün olabilmiştir .

I. Kapitalizmin ticarî ve malî öğelerinin hazırlanışı

1. *Kapitalizmin ticarî şekilleri.* — Yukarıda belirttiğimiz gibi, daha XII nci ve XIII üncü yüzyıllarda Komünlerle iç alanda, Haçlılar sayesinde ise dış alanda önemli bir ticarî faaliyet kendisini göstermeye başlamış bulunuyordu. Fuarlar ve Hanse'ler bu faaliyetin en gösterişli belirtileri olmuşlardı.

XV inci ve XVI ncı yüzyıllardaki büyük deniz keşifleri, yeni yeni zevkler getirmek ve o zamana kadar bilinmeyen veya az bilinen ürünler (çivit, pamuk, tütün, kahve, şeker, baharat...) tanıtmak suretiyle alış-verişlerin genişletilmesine hız vermişlerdir. Amerika'dan kıymetli madenlerin bol bol getirilişi tacirler, donatanlar ve spekülâtörlere ge-

niş kazançlar sağlayıp fiyatları yükseltmekle kalmamış, aynı zamanda serüvene ve kâr etme amacına yöneltilmiş yeni bir zihniyet de yaratmıştır. Bunun sonucu olarak uzak ülkelerle ticarete ve koloni teşebbüslerine doğru bir hamle yapılmıştır.

Fakat ticaretin bu yayılması aynı zamanda dünyanın ekonomik ekseninin de yer değiştirmesine yol açacaktır. O tarihe kadar ekonomik dünyanın merkezi Akdeniz ve sırayla Yakındoğu, Yunan, Roma imparatorlukları idi. Birkaç yüzyıllık aradan sonra da İtalyan Cumhuriyetleri eğemenliklerinin kaynağını da gene Akdeniz'den almışlardı.

Artık alış-veriş merkezi Atlantik kıyılarına geçiyor. Bundan ilk yararlananlar da Büyük deniz seferlerini tertiplemiş olan Portekiz ve İspanya gibi güney Avrupa ülkeleri oluyor ve sonra ticarî trafik ve onunla birlikte politik hegemonya Kuzeye doğru çıkıyor. Fransa, Hollânda, İngiltere sırayla ekonomik ufkun bu genişlemesinden yararlanan devletler oluyorlar.

2. *Kapitalizmin malî şekilleri.* — Bir yandan da, artık dinsel ve lâik yasa ile meşru hale getirilen kredi işlemlerinin de hatırı sayılır derecede geliştiği ve güçlü malî kurumların doğuşuna yol açtığı görülmektedir.

Önemli kapitaller biriktirilmeye başlanıyor. Bunlar gerek prenslere ödünç verdikleri paralar

karşılığı para basımı veya ordunun donatımı işlerini üzerlerine alan yatırımcıların, gerekse Temple şövalyeleri gibi bazı dinsel kurumların elinde birikmektedir. Bu dinsel kurumların güçlü askerî niteliği, kıymetli madenlerin bunlara emanet edilmesine veya sermaye nakli aracılığı ödevi bunlara verilmesine yol açmaktadır. Bundan başka, uzak ülkelerle ticaretten (gemiciler, donatımcılar, tacirler) zenginleşen veya Amerika'dan gelen değerli maden akımının yarattığı fiyat yükselmesinden yararlanan herkesin elinde önemli kapitaller birikmiştir.

Bu şekilde toplanan kapitallerin ödünç verme yoluyla kullanılması, düşüncede Rönesans ve Reform hareketleriyle hızlanan derin bir değişmenin eseri olacaktır. Bu düşünce özellikle İngiliz Reformları aracılığıyla hıristiyanlığa yeni bir ruh, maddî şeylere daha fazla dönük, endüstri ve ticaret işlerine daha açık bir ruh getirecektir.

Bunun sonucu olarak da, XV inci yüzyılda Champagne Fuarını gölgede bırakan, özellikle Lyon ve Cenova fuarları içinde malî işlemler gelişecektir.

Sonra, XVI nci yüzyıldan itibaren zaman zaman kurulan bu Fuarlar da gözden düşüp yerlerini devamlı Borsalar alacak ve bunlarda alış-veriş konusu sadece eşya değil, aynı zamanda menkul kıymetler (Anvers, Londra, Lyon) olacak, bu da hisse senetli şirketlerin gelişmesini kolaylaştıracaktır. Bu

şirketler ise koloni işletmelerinde uzmanlaşacak ve dağıtılan kârda ve kullanılabilecek kapitallerin artışında çok faal bir rol oynayacaklardır.

Nihayet kâğıt paranın yaygınlaşmasında kesin bir rol oynayacak ve böylelikle alış-veriş ekonomisine o zamana kadar eksikliğini duyduğu basit ve kullanışlı bir araç sağlayacak olan bir yenilik de, XVII nci ve XVIII inci yüzyılda büyük resmî bankaların (Amsterdam, Stockholm) kuruluşudur.

II. Endüstri kapitalizminin gelişmesi

Kapitalist ekonomi, bugün anladığımız şekliyle ancak kapitalizm ilkeleri endüstriyi kazanmasıyla ve kapitalizm fikrine bağlandığımız ekonomik ve toplumsal sonuçları mümkün kılmasıyla tamamlanmış olacaktır.

Bu ekonominin kalkınmasına ancak XVIII inci yüzyıl sonlarında ve çifte devrim sayesinde tanık olabiliyoruz: Makineleşmenin geliştirilmesiyle gerçekleştirilen teknik devrim ve liberalizmin ortaya çıkışıyla hukukta, hukukî kurumlarda devrim.

1. *Endüstri Devrimi.* — Endüstri devrimi adıyla bilinen büyük teknik değişiklik kendisini ilk olarak İngiltere'de gösteriyor. Büyük Britanya'nın yaptığı ekonomik hamlenin kaynağı bu olacaktır. Kendisine pazar ve ham madde sağlayan pek faal bir deniz ticaretine sahip olan İngiltere, hem

artan icatlar, hem de biriken kapitallerle çoğalan el emeği sayesinde güçlü bir endüstri kurabilecektir.

Makineleşme şaşılacak derecede gelişecek, gerek araçlar, gerek imalât usulleri veya devindirici güç alanlarında el işinin yerini alacaktır.

Araçlar alanında dokuma endüstrisi ilk icatlara sahne oluyor: 1733 de John Kay'in uçan mekiği; 1765 de Hargreaves'in büküm tezgâhı; 1784 de Cartwright'in dokuma tezgâhı; sonra, Lancashire pamuklu endüstrisine büyük hamle yaptıracak olan yapağı tarakları ortaya çıkacaktır.

Aynı zamanda imalât usulleri de, özellikle maden endüstrisinde geliştiriliyor. Demir eskiden odun kömürüyle hazırlanıyordu. İngilterede pek bol olan maden kömürünü bu amaçla kullanmak mümkün değildi, çünkü bu kömürün yanmasından, dökme demirin saflığını bozan ve kolaylıkla kırılabilir hale getiren kükürtlü bileşimler meydana geliyordu. Bu sebepten yüksek fırınları ormanların civarına kurma zorunluğu vardı ve ormanlar tükenecek kokusuyla üretimleri de kısıtlanıyordu. 1735 de sönmemiş kireçle karıştırmak suretiyle, odun yerine kok kulanma usulünü buldu. Nihayet 1784 de Onions ile Cort çok daha iyi cins çelik elde edilmesini sağlayan, tavlama usulünü icat ettiler.

Fakat en önemli ilerlemeler devindirici (muharrik) güç alanında gerçekleştirilecektir. O zama-

na kadar başlıca enerji kaynağı su değirmeniydi, ama onun da kapsamı sınırlı kalıyordu. Buhar makinesi icat edilmeseydi modern endüstri imkân dahiline giremezdi. Daha 1707 den itibaren Deniz Papin buhar makinesi ilkesini bir nehir gemisine uygulamayı denedi. 1769 da John Watt bunu önce değirmenlere, sonra iplikçilik ve nihayet dokuma işlerine uyguladı. Teknik Devrimin en önemli merhalesi aşılmıştı.

Bu icatların etkili olabilmeleri için *kapital ve emek birikimi* de gerekiyordu.

Bu kapitaller kısmen, köylü işçileri çalıştırıp üretimlerini bir elde toplayan yünlü endüstrisi imalâtçılarının ve Hindistan ile yapılan ticaretten zenginleşmiş tacirlerin gerçekleştirdikleri kârdan geliyordu. Buna bankaların, borsaların gelişmesi ve ilk hisse senetli şirketlerin kurulması sayesinde toplanmış miktarlar da ekleniyordu.

Nihayet gereken el emeği de İngiliz tarımına verilen yeni yön ile serbestçe bulunabiliyordu. Yün imalâtının ve ihracatının çok verimli hale gelişi büyük çiftlik sahiplerini ekim işinden vazgeçip çok daha az personel gerektiren hayvan yetiştiriciliğine yöneltmiş oldu. Böylelikle yalnız toprak işçileri açıkta kalmış olmadı, aynı zamanda pek çok küçük toprak sahibi de mülkünü satmaya mecbur oldu. Böylelikle kentlerde çalışabilecek çok sayıda işçi bulmak imkân dahiline girdi.

Elverişli koşulların bu şekilde bir araya gelmesi XVIII inci yüzyılın ilk yarısında Lancashire pamuklu endüstrisinin, Galler ve Newcastle bölgesi maden endüstrisinin doğuşuna yol açacaktır. Buradan da endüstri dalgası yavaş yavaş önce Fransa'ya geçecek, sonra bütün kıtayı kaplayacaktır.

2. *Liberal Devrim.* — Bununla beraber bu yeni teknik araçlar, eğer kolbertist merkantilizmden miras kalmış boğucu düzen ve kurallar yerini aynı zamanda teşebbüs ruhuna daha elverişli bir özgürlük rejimine bırakmış olmasaydı, meyvalarını veremezdi.

Fransa'da Filozoflarla Fizyokratların çalışmaları, diğer ülkelerde Mandeville ve David Hume'ün doktrinleriyle hazırlanan bu hareket, Fransız Devrimiyle zirvesine ulaşacaktır. Fransız Devrimi politik kavramlarını yayamadığı ülkelere bile bir liberalizm ve bireycilik mayası sokmayı başaracaktır. Bireysel özgürlük, anlaşmalarda özgürlük, insan ve vatandaş hakları devrimci doğmanın belli başlı maddelerini teşkil edecektir.

Fransız Devrimi tarafından kurulan ekonomik rejim bu liberal ve bireyci ilkelerden esinmiştir. Hem bütün özel çıkarları koruyabileceğini ve hem de bunun sonucu olacak genel çıkarı zafere ulaştıracağını ve bu işi de ekonomik alanda mutlak bir özgürlük ilân etmek yoluyla sağlayacağını sanmıştır.

Kurduğu rejimde, yukarıda incelediğimiz üç öğeyi buluyoruz: mesleklerin serbest seçimi, seçilen mesleğin serbestçe uygulanışı, çalışma koşullarının serbestçe tesbiti. Bunlar da iki temel ilke tarafından sağlanmıştır: üreticilerin kendi aralarındaki ilişkilerini yöneten serbest rekabet ilkesi ve işverenlerin işçilerle ilişkilerini yöneten, çalışma özgürlüğü ilkesi.

Serbest rekabet 2 ve 17 mart 1791 tarihli Allarde kararnamesiyle kabul edildi. Bu metin loncalarla Jurande'ları lağvediyor ve kelimenin en geniş anlamıyla «ticaret özgürlüğü»nü koyuyordu: «1 nisandan itibaren herkes istediği ticareti yapmakta veya istediği mesleği veya zanaatı icra etmekte özgür olacaktır.»

Demek oluyor ki artık herkes mesleğini keyfince, bazı imtiyazlıların tekeliyle çatışmaksızın seçebilecek ve korporasyonlarca veya devletçe konmuş yasalara bağlanmaksızın imalât usullerini ve satış fiyatlarını dileğince tespit edebilecektir.

Yalnız, gerek halkın güvenliği kaygısı (özel izin ve kurallara tâbi meslekler: sağlığa aykırı veya tehlikeli işyerleri kurulması), gerek yetenek (diploma veya bir sınavdan geçmeyi gerektiren meslekler: avukatlar, hekimler, memurlar) gerekse malî veya ulusal nitelikte (devlet tekelleri, emisyon bankaları, tütün, barut) kaygılar bazı istisnalar konmasına sebep olmuştur.

Çalışma özgürlüğü artık hiç kimsenin başkası hesabına çalışmaya zorlanamayacağı esasından doğar ki bu ilke de İnsan Hakları Beyannamesinden çıkmıştır. 14 ve 17 Haziran 1791 tarihli Chapelier Yasası bir insanın hangi koşullar altında hizmetini kendi istegiyle başkasına kiralayabileceğini ve bir iş akdi yapabileceğini tespit eder. Korporasyonların dolaylı yollardan yeniden kurulmasını önlemek amacıyla bu metin, işçiler ve işverenler arasında «gûya ortak çıkarların» korunması amacıyla her türlü gruplaşmayı yasaklamaktadır.

Bunun sonucunda çalışma koşullarının (ücret, çalışma süresi, izinler) tesbiti için ayrı ayrı anlaşmalar yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Bu koşullar bir mesleğin veya bir bölgenin bütünü için tesbit edilemez. Öte yandan meslekî gruplaşmalar (birlikler, sendikalar) çalışma piyasasının özgürlüğünü bozabilir gerekçesiyle, yasak edilmiştir.

İşte bu tarihten itibaren kapitalist sistemin kesinlikle kurulmuş bulunduğu kabul edilebilir.

Çalışma özgürlüğünün ve ticaret özgürlüğünün zaferiyle imkân dahiline sokulan bu sistem ekonomik özgürlük ilkesine bağlı gibi görünmektedir Aslında ise liberal kapitalizm, kapitalist sistemin tarihinde çok hareketli fakat nisbeten kısa bir devir olmaktan ileri gidemeyecek ve çok kısa bir zaman sonra yerini düzenleyici kapitalizme bırakacaktır.

II

LİBERAL KAPİTALİZM

Burada, kapitalist sistemin ayırıcı niteliklerini, yani onu evvelce mevcut niteliklerden ayırt eden nitelikleri belirtmek ve denemelerin beklenen sonuçları ne ölçüde doğruladığını göstermek yararlı olacaktır.

I. Liberal kapitalizmin teorik şeması

Kapitalist sistem üç seri öğe ile nitelenebilir: hukukî, teknik, psikolojik öğeler.

1. *Hukukî bakımdan,* üretim araçlarının özel ellerde bulunması ilkesine dayanır. Bu araçlar genellikle yalnız teşebbüslerin yönetimini elde tutan ve teşebbüsün, ücretli işçilere ayrılmış gerçekleştirme hareketlerini kendileri yapmayan insanlara aittir. Bu ilke yeni sorunlar ortaya çıkartır.

Gelirlerin dağılımı sorunu. — Teşebbüs ürününün geliri artık küçük el sanatı ekonomisinde olduğu gibi, tüm olarak üreticiye dönmüyor, üretim işinde çalışanlar arasında hizmetlerinin karşılığı

olarak, işçiler için ücret ve müteşebbis için de kâr şeklinde paylaştırılıyor.

Bütün bu gelirler, piyasada ürünlerin sağladığı fiyat düzeyine göre tesbit ediliyor. Bu bakımdan kapitalist ekonomi, kapalı ekonomiden ayrılıyor. Kapalı ekonomide çalışanlar arasında ürünün geliri elde edilmesinde çalışmış olanlar arasında ne ev ekonomisinde aile reisi, ne de derebeylik ekonomisinde bir üst makam tarafından, paylaştırılır. Herkesin payını fiyatlar aracılığıyla tespit eden, piyasadır.

Toplumsal sorun. — Bundan bir de toplumsal sorun çıkıyor ortaya. Kapital sahipleri ile ücretliler arasında, ilk devirlerde bilinmeyen bir uçurum açılıyor. Böylelikle toplum birbirine karşıt ve tamamiyle ayrı iki sınıfa bölünüyor. İleride tekrar ele alacağımız bu ayrılık gerek ekonomik (bir taraf yönetici, diğer taraf uygulayıcı) alanda, gereken gelirlerin niteliği alanında (değişmez ücrete karşılık değişebilen kâr) ve özellikle yenilmesi imkânsız bir çıkar direnişi duygusunun gittikçe artışıyla kendini gösteriyor.

Kapitalizmin bu ilk hukukî temelinde, bazıları özel mülkiyet esasına bir ikincisini eklerler: ekonomik özgürlük, serbest rekabet ve çalışma özgürlüğü. Bu görüş, bizce, savunulamaz, çünkü ileride göreceğiz ki kapitalizm, ekonomik özgürlük olmak-

sızın da pekâlâ gerçekleşebilir. Liberal kapitalizm gerçi XIX uncu yüzyılın ayırıcı niteliğidir ama Birinci Dünya Savaşından beri ekonomik özgürlüğe, kapitalizmi yıkmak için değil, aksine temeli olan özel mülkiyeti kurtarmak için pek çok saldırılarda bulunulmuştur. Libealizm, kapitalizmin mümkün olabilen şekillerinden birisidir, ayırıcı bir niteliği değildir.

2. *Teknik bakımdan,* kapitalist sistem çok mükemmel ve çok ilerici üretim metotlarıyla nitelenir. El işi yerine daha verimli usullerin getirilmesini, insan eli ile ham maddeler arasına aracı olarak girecek âletlerin icadını gerektirir. Kapital malları demek, insan emeğini daha verimli hale getirecek mallar (makineler, âletler ve bunları elde etmeye yarıyacak para) demektir. Bunun sonucu olarak kapitalist teknik şunları gerektirir:

Çok tekâmül ettirlimiş makinecilik. — Dış güç ile hareket ettirilen makinenin genel olarak insan eliyle işletilen âlet yerine konması.

Çok ileri bir işbölümü. — Üretim işi artık yalnız çeşitli meslekler arasında bölünmeyecek, bir mesleğin içinde de çeşitli ihtisas dalları belirecektir: meslekler ve fabrikalarda görülecek işler birçok çeşit işlemler haline bölünecek ve bu işlemlerin her biri özel bir işçi kategorisine verilecektir.

Bu dereceye getirilmiş olan makinecilik ve iş-

bölümü bireysel verimin ve toplam üretimin de hatırı sayılır derecede artmasını mümkün kılacaktır.

3. *Psikolojik bakımdan.* Kapitalist sistem kâr amacı gütmesiyle nitelenir. Üreticinin hedefi artık ihityaçlarını yerine getirmek değil, paraca mümkün olduğu kadar büyük bir kazanç sağlamaktır. Bunun sonucu olarak bazı temel ihtiyaçlar karşılanamaz ve üretimin talebe uydurulması mükemmel olmaktan çok uzak kalır.

İhtiyaçların karşılanmasındaki düzen. — Yalnız «ödenebilir» yani karşılığı para olarak verilebilir ihtiyaçlar karşılanır ve o da âcillik sırasına göre değil, verim sırasına göre. Hayati ihtiyaçlar (beslenme, giyinme) vazgeçilebilir ihtiyaçlar lehine (süs, eğlence) feda edilecektir, çünkü ikinciler daha büyük kazanç getiren faaliyetlere yol açmaktadır.

Böylelikle *ihtiyaçların üretime uydurulması* kapalı ekonomi sistemlerine oranla daha az mükemmel, ve daha güçtür. Fiyat mekanizmasıyla gerçekleştirilir ki pazar ekonomisi adı buradan gelmektedir. Üreticiler ürünlerini tüketicilerin isteklerini bildirdikleri piyasaya sunarlar. Arz ve taleplerin bu karşılaşmasından ortaya belirli bir fiyat çıkar ve esas ekonomik fonksiyonu gören, işte bu fiyattır; yükselip alçalmalarıyla üretime yön veren budur.

Eğer bir an gelir de üretilen miktar ihtiyaçlar karşısında yetersiz kalırsa fiyatlar yükselir; bu da kârı arttırır ve üreticileri çabalarını genişletmeye, arttırmaya yöneltir. Aynı zamanda kaynakları fiyat yüksekliğine karşıkoymaya yeterli bulunmayan bazı tüketiciler de piyasadan çekilmiş olur ve üretim ile tüketim arasındaki denge yeniden kurulur.

Bunun aksine, üretim ihtiyaçlarına oranla çok fazla ise fiyatlar düşecek, kâr azalacaktır; teşebbüs sahiplerinin cesareti kırılacak, çabalarını yavaşlatacaklardır; arz düşecek, azalacaktır. Bir yandan da o zamana kadar piyasadan uzak kalmış tüketiciler de piyasaya katılabilecekler ve talep artacaktır. Demek oluyor ki her iki yönden de arz ile talep arasındaki fark azalmaya yüz tutacaktır. Denge yeniden kurulacaktır.

Sistemin teorik şeması işte böyle özetlenebilir. Fakat aslında uyuşma her zaman gerçekleşemez, denge her zaman kurulamaz, piyasa fazla mala boğulur, üretim fazlalığının yarattığı buhranlar ortaya çıkar.

Gerçekten de mekanizma tam anlamıyla işleyebilmek için üretim etkenlerinde tam bir hareketlilik yani müteşebbislerin her istedikleri anda üretimin yön ve hacmini değiştirebilmek imkânına sahip olmalarını gerektirir. Bu da şu demektir ki bazı malların fiyatı artar artmaz üretimleri de hemen arttırılabilmeli ve fiyatlar düşer düşmez, evvelce

başlanan imalât durdurulup başka imalâta yönetilebilmelidir. Halbuki iş aslında böyle olmaz; üretim aygıtında daima bir dereceye kadar katılık vardır ve bu katılık hemen uyuşmayı engelleyecektir. Bu katılık hem kapital, hem çalışma etkenlerinden ileri gelmektedir.

Kapital bakımdan, fiyat hareketlerinin etkisiyle üretimin arttırılması, yeni fabrikaların kurulmasını veya varolan fabrikaların genişletilmesini gerektirir. Ek makinelere ihtiyaç duyulur ki bunların yapımı zaman ister. Sözü edilen malların piyasaya sürülmesi ancak belirli bir zaman sonunda gerçekleştirilebilir. Bu arada ise bazı ihtiyaçlar karşılanamaz.

Bunun aksine, bir malın fiyatı düşünce ve üretimin azaltılması gereği belirince bazı makinelerin durdurulması, bazı fabrikaların kapatılması yani yatırılmış bulunan kapitallerin uyutulması gerekecektir. Yatırımlarını amorti etme isteğiyle hareket eden teşebbüs sahipleri de bu duraklamaları imkân oranında geciktirecek, mal yapımına devam edecek ve piyasaya sürülen bu mallar boğulma yaratacak, buhran meydana gelecektir.

İşgücü etkeni daha yumuşak, hattâ kapital kadar yumuşak ve hareketli değildir. Çünkü burada yalnız maddî değil aynı zamanda insancıl etken-

ler de rol oynar. İşçiler fiyat dalgalanmalarına ayak uydurarak bir üretimden ötekine her an, gecikmeksizin yer değiştiremezler. Yetenekleri ve alışkanlıkları onları önceki işlerine bağlar.

Piyasada fazlasıyla dokuma ürünü bulunduğu ve dökme demir veya çelik yeteri kadar bulunamadığı için dokuma işçisi bir günden ertesine, madenci olamaz. Üretimde önemli bir artış sağlanması için gerekli el emeğinin yetişmesi çok uzun bir çıraklık devresi ister. Hele bu iş değişikliği konut değiştirilmesini, hattâ bir ülkeden diğerine göçülmesini de gerektiriyorsa işçi kendisini aile, ırk, dil, töre kaygılarının esiri bulur, hattâ karşısına hukukî engeller (göç yasağı) bile çıkabilir. Örneğin Landes'lı bir reçineci Pas-de-Calais madenlerinde çalışmak için ailesinden ve dostlarından kolay kolay ayrılmaz, hele İskoçya veya Galler ülkesi madenlerine gitmeyi hiç istemez.

Bütün bu nedenler, üretim etkenlerinin yeteri kadar hareketli olmayışına yol açar. Bu etkenler fiyat barometresinin iniş çıkışlarına hemen ayak uyduramazlar ve arzın talebe, üretimin ihtiyaçlara kendiliğinden uyması gerçekleşemez. İşte kapitalist sistemin denemelerle çok geçmeden ortaya çıkmış bulunan en önemli zayıf noktası budur.

II. Liberal kapitalizmin gelişmesi (XX uncu yüzyıl başlangıcı)

Liberalizm ile makineleşmenin birleşmesi «XIX uncu yüzyıl ekonomisinin» doğmasına ortam hazırlıyor. Bunun ayırıcı nitelikleri, mükemmelleştirilmiş bir teknik ve üretim sahiplerinin serbest teşebbüsleriyle sistemli bir şekilde kâr peşinde koşmak ve çok ilerletilmiş bir iş bölümüdür.

Artık kapitalizmin üç esas niteliği bir araya gelmiştir. Teknik öğeleri kitle halinde üretime imkân sağlıyor, hukukî ilkeleri bu üretimi kolaylaştırıyor ve psikolojik temeli ise, sistematik bir şekilde bu üretime ihtiyaç gösteriyor.

Bunun sonuçları ne olacaktır?

1. *Ekonomik alanda,* kapitalizmin yaptığı bu hamle birbirine karşıt bellibaşlı iki sonuç yaratacaktır.

Zenginlik ve refah hatırı sayılır derecede gelişiyor ve o zamana kadar bilinmedik düzeylere ulaşıyor. Bunun sonucu olarak ihtiyaçlar daha iyi tatmin ediliyor, hayat düzeyi yükseliyor. Endüstrileşmiş uluslar nihayet o zamana kadar geçirdiği ve tahıl ürünlerinin bolluk veya kıtlığına bağlı dengesiz bitkisel hayat düzeyini aşıp hem yiyecek tüketimini, hem de hayat tarzını düzeltebiliyor. J. Fourastie, *(XX nci yüzyılın büyük umudu, maki-*

necilik ve refah) adlı eserlerinde teknik ilerleme ile maddî ve toplumsal ilerleme arasındaki bu bağı çok güzel belirtmiştir. Makineciliğin ilerlemesi bireysel verimden toplam üretimde büyük bir artışa yol açmış bu da hem hayat düzeyinin nicelik bakımından, hem de hayat tarzının nitelik bakımından yükselmesine, düzelmesine imkân sağlamıştır.

Fakat bir yandan da zaman zaman yepyeni bir nitelikte buhranlar *üretim fazlalığının zaman zaman yarattığı buhranlar çıkmıştır.* O zamana kadar «buhran» deyimi kıtlık, açlık anlamına geliyordu. Bazen bütün bir eyalet hattâ bütün bir ülke, toprağın iyi ürün vermediği yılların birbirini kovalaması sonucu açlıktan kırılıyordu. Artık savaş gibi istisnai devirler dışında üretim azlığından korkmanın gereği yoktur: korkulması gereken, zaman zaman ekonomiyi altüst edecek olan üretim fazlalığıdır.

Gerçekten de ekonomik faaliyetin yayılması devamlı ve kesiksiz bir şekilde olmuyor. Karşısına engeller çıkıyor. Çok kısa zamanda anlaşılıyor ki, üretim ile tüketim arasında beklenen denge yerine her yedi veya on yılda bir piyasalar üretim fazlasıyla boğulacak, bunu fiyatlarda âni bir düşüş ve birbiri ardına iflâslar, fabrikaların kapatılması, teşebbüs sahiplerinin mahvolması, işçilerin işsiz kalıp sefalete sürüklenmeleri izleyecektir. Üretim düzenli bir şekilde değil, âni sıçrayışlarla artar.

«Felâketlerle denge kurulur.» Devri veya on yıllık denen buhranlar, hemen hemen matematik bir düzenle yenilendiklerinden, kapitalist sistemin toplumsal alandaki sonuçlarını ciddileştirecektir.

2. *Toplumsal sonuçlar.* — Bu, zaman zaman ortaya çıkan buhranlar yeni doğmakta olan endüstrileşmenin değişmez sonuçlarını daha hissedilir hale getirecektir: bu sonuçlar, sınıflar arasında farklılaşma ve son derece olumsuz çalışma koşullarıdır.

İşte bugünün toplumunu ayıran, *birbirine karşıt iki sınıf* o tarihte teşekkül etmiştir: bir yanda işverenler sınıfı veya kapitalist sınıf, öte yanda işçiler sınıfı veya proletaryen sınıf.

İnsanlığın tarihinde daima iki sınıf olagelmiştir, bir hâkim sınıf ile bir tahakküm edilen sınıf. Karl Marx bunun üzerinde özellikle durmuştu. Başlıca üretim aracı kollu değirmen olan eskiçağ toplumu nasıl efendilerle köleler arasında ve derebeylik toplumu metbularla vassalar arasında bir ayırım gözetiyor idiyse, buharlı makineye dayanan modern endüstri toplumu da kapitalistlerle proleteryenler arasındaki karşıtlıkta nitelenecekti.

Fakat bu hal, yeni bir fenomen olmamakla beraber, iki sınıf bugünkü yapılarını ancak şu son devirde kazanmışlardır.

Modern endüstri toplumunun sınıfları üç ana hat ile nitelenebilir:

Ekonomik fonksiyonları ile. Teşebbüslerin mülkiyeti, yönetimi kapitalistlerdedir; proleterlere ise, kapitalistlere tâbi olarak uygulama işlerini yapmak düşer.

Gelirlerin şekliyle. Kapitalistler kârdan, teşebbüsün âkıbetine göre değişebilen bir pay alırlar, bu hiç şüphesiz dengesiz bir gelirdir ama arttırabilme umudu daima vardır; proleterler ise akde bağlı, değişmez, önceden tayin edilmiş ve fazla artış imkânı bulunmayan ücretleriyle geçinirler.

Bir sınıf dayanışması duygusu ile. Artık her iki sınıfın üyeleri artık çıkarlarının birbirine karşıt olduğu bilincine varıyor ve savunma organizmaları, örgütleri, işveren ve işçi sendikaları halinde gruplaşıyorlar. Sınıfların varlığı gerçi yeni değildir ama «sınıf mücadelesi»nin bugünkü tanıdığımız şekliyle kapitalizme özgü bir ürün olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Bu düşmanlık duygusu o devirde işçi sınıfının tâbi tutulduğu *dayanılmaz çalışma* koşullarıyla kolaylıkla beslenme imkânını bulacaktır. Endüstri kalkınması «işçilerin sırtından» gerçekleştiriliyor, çünkü işverenler kârlarını arttırmak için maliyet fiyatını mümkün olduğu kadar düşürmeye çalıştıklarından, işçilerinden daima uzun iş günleri istiyor ve daima daha az ücret vermeye çalışıyorlar. Üstelik imkân buldukça, erkekler yerine, aynı işi daha düşük ücretle yapan kadın ve çocukları çalış-

tırmaktan da hiç çekinmiyorlar. Elimizde maalesef bunu doğrulayan, İngiltere ve Fransa'daki çalışma koşulları konusunda hazırlanmış iki resmî rapor var.

Büyük Britanya'da hazırlanmış bulunan Ashley raporu İngiltere'de XIX uncu yüzyılın ortalarına doğru kömür madenlerinde kadın ve çocukları çalıştırma koşullarını incelemek üzere yapılmış bir araştırmanın sonucudur.

Bu Araştırma Komisyonu'nun 1842 de yayınlanmış bulunan raporu Britanya kamu oyuna, uygar bir ülkeye hiç de yakışmayan gerçekleri açıklamaktadır. Bu rapordan kadın ve çocukların madenlerde, kuyuların dibinde günde on iki ilâ on altı saat çalıştıkları öğreniliyor. Çocukları altı yaşından itibaren kuyulara indirmeye başlıyorlar; bu yaştakiler galerilerdeki kapıları açmak ve kapatmakla görevlendiriliyor; bu iki ile on beş yaş arasındakiler terfi ediyor ve kömür vagonlarını çeken küçük atları sürmek görevi bunlara veriliyor, bu iş için de günde on ilâ on iki mil yol katediyorlar. On sekiz yaşından sonra yeni bir terfi ile yük hayvanı oluyor ve kadınlar gibi onlar da pek alçak ve su birikintileriyle dolu galeriler boyunca sürünerek kömür torbalarını taşıyorlar. İskoçya'da çocuklar bu torbaları, kayaya oyulmuş merdivenlerden yukarı bile taşımaya zorlanıyorlar.

Madenlerin dibinde kadın, erkek ve çocukların

böyle içiçe çalışmalarının ahlâkî sonuçları kolaylıkla tahmin edilebilir. Disraeli'nin *Sybil* adlı romanında belirttiği gibi, «zenci köleliğini yoketmek için kurulmuş derneğin gözünden kaçtığı anlaşılan» bu kötü çalışma koşullarının insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini anlamak da güç olmasa gerektir.

Fransa'da aynı devir için elimizde Villermé raporu va. 1840 da ahlâkî ve siyasî bilimler akademisi, doktor Villermé'yi dokuma endüstrisindeki çalışma koşullarını incelemekle görevlendiriyor; bu inceleme sonucu hazırladığı raporundan anlaşılıyor ki çalışma koşulları bakımından Fransa'nın hiç de İngiltere'den geri kalır yeri yoktur.

Dokunma endüstrisinde çalışma süresi bazı bölgelerde günde on altı, on yedi saati buluyor ki buna bir de işçinin evinden fabrikaya gidiş geliş süresini eklemek gerekir. Oysaki, henüz büyük kentler kurulmadığından ve işçiler çok zaman uzak köylerde oturduklarından bu süre de bir iki saatten az olmuyor genellikle.

Fabrikalarda makineciliğin gelişmesindenberi kadın ve çocukları çalıştırmak olağan hale gelmiştir. Çok zaman, yapılacak iş, bir makinenin çalışmasını gözetmekten ibarettir; kadınlar bunu pekâlâ yapabiliyorlar ve kadınlara ödenen ücretler daha düşük olduğundan, imkân bulundukça fabrika işlerinde kadınlar erkeklere tercih ediliyor.

Çocuklar yedi yaşından itibaren iplikhaneye giriyorlar. Villermé oralarda beş yaşında çocuklara bile rastlamıştır. İplikhanelerde sabahın altısından akşamın yedisine kadar, boğucu sıcak bir hava içinde btün gün ayakta çalışıyorlar. Villermé çocukları uyanık tutmaya yarıyan, öküz sinirinden yapılmış kamçıya bütün fabrikalarda, çalışma araçları arasında rastladığını da özellikle belirtiyor.

Ücretler işçi ailesi üyelerini çalışabildikleri sürece kıt kanaat geçindirmeye ancak yeter, fakat içlerinden biri hastalanacak veya işsiz kalacak olursa bu, sefalet ve açlık demektir.

Konut koşulları ise acınacak haldedir. Rapor, Zille'de işçilerin büyük çoğunluğunun kovuklarda veya perişan kulübelerde yaşadıklarına işaret ediyor; bunun sonucu olarak da ölüm oranı pek yüksek, hele çocuk ölümleri oranı korkutucu derecede oluyor. Mulhouse bölgesinde zengin sınıflarda 28 i geçmeyen yaş ortalaması iplikhane işçilerinde inanılmayacak bir dereceye, bir yaş üç aya düşüyor. Bunlar arasında doğan 100 çocuktan ilk altı ay içinde 30 u ve bundan sonraki dokuz ay içinde de 20 si ölüyor.

Bütün bu acınacak hallere karşı işçiler kendilerini kitle halinde savunma olanağından yoksundurlar, çünkü Fransız Devriminden beri her türlü işçi birleşmesi şiddetle yasaklanmıştır. Le Chapelier yasası ve ceza kanunu, her türlü «koalisyon»u

liberal ve bireyci ilkelere aykırı gerekçesiyle yasak ettiğinden; işçiler, işveren karşısında tek tek kalıyorlar, her biri kendi iş akdini işverenle ayrı ayrı tartışıyor. Halbuki bu, eski büyüklerin, çıkarların âhenginin doğal dengeyi kendiliğinden sağlayacağını düşünerek, «normal» çalışma koşullarını gerrejim bir sınıfın diğeri tarafından sömürülmesi, çekleştireceğini umdukları rejimdir. Aslında ise bu rejim bir sınıfın diğeri tarafından sömürülmesi, cengel yasasının uygulanması, güclünün zayıfa karşı zafer kazanması gibi kaçınılmaz sonuçlara ulaşmıştır. Gerçekten de yaşamak ve ailesinin yarınını sağlamak için iş arayan işçi ile işlerini geliştirmek için bir işçi arayan işveren arasında, amaç aynı olmadığından, hiçbir hak eşitliği bulunamayacağı ve koşulların dengeli olamayacağı şüphesizdir. Denetsiz bir özgürlük rejimi işçinin işveren tarafından ezilmesinden başka sonuca ulaşamaz. Lacordaire'in daha sonra belirteceği gibi, «bu alanda baskı yapan, özgürlük ve suçluyu cezalandırmayan da kanundur».

Bu sonuçlar çok şiddetli ideolojik tepkiler uyandırmakta gecikmiyor. Birçok ekonomist (Müdahaleciler, Sosyalistler, Sosyal Hıristiyanlar) şu sonuca varıyorlar ki, denetsiz özgürlük, sanıldığı gibi çıkarlar arasında âhenk yaratabilmekten uzaktır. Bu âhenk ne üreticilerle tüketiciler, —üretim fazlası buhranları bunun ispatıdır— ne de XIX un-

cu yüzyıl çalışma koşullarının acıklı bir şekilde gözler önüne serdiği gibi, işçilerle işverenler arasında mümkün olabilir.

Bu ekonomistlerin baskısı altında resmî makamlar XIX uncu yüzyılın sonundan itibaren toplumsal sorunlara faal olarak katılmak üzere, bırakınız yapsınlar anlayışından vazgeçmek zorunda kalıyorlar. XX nci yüzyılın ikinci çeyreğinde düzenleme ekonomik alanın kendisini de kapsıyor.

III

DÜZENLEYİCİ KAPİTALİZM

I. Kapitalizm strüktürünün genel gelişimi (XIX uncu yüzyıl sonu ve XX nci yüzyıl başı)

XIX uncu yüzyılın sonu ve XX nci yüzyılın ilk yarısı kapitalizmin hem zirvesine ulaştığı, hem de çok derin bir buhrana sürüklendiği devirler olmuştur. Bazıları bu buhranda sistemin çökmeye yüz tuttuğu belirtisini görmüşlerdir. Bununla beraber bugün öyle anlaşılıyor ki, bu buhran ancak kapitalizmin bir şeklinin, yâni başlangıçta kapitalizm sisteminin aslı sayılan liberal kapitalizmin çöküntüsüne işaret olmuştur.

1. *Kapitalizm, Birinci Dünya Savaşı arifesinde zirvesine yükselmiştir.* Önce Avrupa'da gelişiyor. Büyük Britanya'da, Fransa'da, Almanya'da bir evvelki devirde başlamış bulunan hamle sürdürülüyor ve yoğunlaşıyor. Üretim çok artıyor, uluslararası ticaret gelişiyor, kredi üretimde ve alış-verişte hâkim rolü oynuyor. Bu hamlenin nedenleri hem teknik, hem ekonomiktir.

XIX uncu yüzyılın sonlarında *yeni teknik a-*

raçlar keşfedilmiştir; patlayışlı motor, sonra elektrik ve mazotlu motor devindirici güç olarak buhar makinesine ekleniyor ve demiryollarıyla, modern ticaret donanmalarıyla, otomobil ile, uçak ile ulaşımda gerçek bir devrim yaratıyor. Maden kömürü endüstrisinde kömür çıkartma ve taşıt işlerinin makineleşmesiyle üretim usulleri mükemmelleştiriliyor. Demir üretiminde ise Bessemer, Martin ve Thomas yöntemleri ve havan-çekiç, büyük ilerleme sağlıyor. Bilimin endüstriye uygulanması güçlü kimya endüstrilerinin (boya, patlayıcı madde, yağ) ve aydınlatma endüstrisinin (gaz ve elektrik) kuruluşuna imkân sağlıyor.

Bütün bu keşifler dolayısıyla ikinci bir endüstri devriminden bile söz edilmiştir.

Aynı zamanda *yeni ekonomik araçlar*, bu keşiflerden mümkün olduğu kadar yararlanabilmeyi imkân dahiline sokuyor. Bu yenilik, bankaların ve itibarî paranın (çekler, bonolar) ve özellikle büyük çapta üretim yapılmasını ve güçlü merkezleşmiş teşebbüslerin kurulmasını mümkün kılacak olan, menkul kıymetlerin ve hisse senetli anonim şirketlerin gelişmesi olmuştur.

Nihayet kapitalizm Birleşik Amerika ve Japonya'nın endüstrileşmesiyle, Avrupa kıtası dışında da yayılıyor. Eskiden alıcı olan bu ülkelerin yaptıkları bu hamle çok geçmeden yalnız Avrupa üreticilerinin geleneksel bazı pazarlarının kapatılma-

sına değil, aynı zamanda dünya pazarlarında ortaya yeni rakiplerin çıkmasına da yol açacaktır.

2. *Liberal kapitalizmin buhranı,* 1914 savaşıyla başlar. Bu savaş dünya ekonomisinde Avrupa'nın gerilemesini hazırlamıştır, çünkü savaşçı devletlerin yerini dış pazarlarda endüstri ve tarımlarını hatırı sayılır derecede geliştiren tarafsızlar almıştır. Buhran önce savaş sonrası devrimiyle, yani Rusya'da marksist doktrine dayanan bir kollektivist rejim kuran 1917 Sovyet devrimiyle, kapitalizmin özel mülkiyet ilkesini muhafaza etmekle beraber liberalizmden uzak tutan İtalyan (1923) ve Alman (1933) devrimleriyle kendisini gösterdi. Özellikle 1929 ekonomik buhranında şiddetle hissedildi. Birleşik Amerika'dan çıkan bu buhran, Japonya ve Rusya hariç bütün ülkelere sıçradı ve çok geçmeden öylesine genişledi ve ciddileşti ki bazılarınca basit bir geçici üretim fazlası buhranı değil, kapitalist sistemin ilkelerine zarar veren bir buhran olarak görülmeye başladı. Her tarafta fiyatların düşmesine, işlerin durmasına, işsizliğe, iflâslara ve para devalüasyonlarına sebep oldu.

Bütün bu olaylar üretim ve alış-verişin örgütlenmesinde derin yankılar yaratacaktır. Kapitalist sistem strüktürü XIX uncu yüzyılda, özel mülkiyet ile ekonomik özgürlüğün birleşmesi şeklinde niteleniyordu. Bunlardan birincisi iyi kötü kurtarılacak-

tır ama hiç olmazsa Batı uluslarında, ikincisi tedricen ortadan kalkacaktır.

Teşebbüslerin strüktürü bireysel şekilden kollektivist şekle doğru gelişiyor ve rekabetten hareketle tekele varıyordu. XVIII inci ve XIX uncu yüzyılların küçük aile teşebbüsleri, yerini gittikçe daha geniş ölçüde, anonim şirket halinde örgütlenmiş dev teşebbüslere terkediyor. Küçük birimlerin rekabete dayanan kapitalizminden büyük birimlerin tekelci kapitalizmine geçiliyor.

Her ülkenin içinde, üretimin örgütlenmesi artık özel teşebbüse bırakılmıyor. Hükûmetler ekonomik hayata gittikçe daha fazla müdahale ediyorlar ve bunu da yalnız çalışma koşullarını (ücretler, çalışma süresi, izinler v.b.) nizamlamak için değil, aynı zamanda fiyatları, faiz oranlarını, ham madde dağıtımını ve ürünlerin dağıtımını da düzenlemek için yapıyorlar. Bazı ekonomik hizmetlerin ve bazı kilit-endüstrilerin (taşıt, ulaştırma, madenler, bankalar, sigortalar) yönetimini sağlamak için özel teşebbüsün yerini almakta tereddüt etmiyorlar. Bireyci ve çekimser kapitalizm, yerini müdahaleci bir kapitalizme ve bazen de devlet kapitalizmine bırakıyor.

Öte yandan, *uluslararası alış-verişler* de serbestçe gelişecek yerde, gittikçe daha çok sayıda engelle karşılaşıyor. Gümrük engelleri artıyor ve çeşitleniyor. Geleneksel gümrük resimleri, otarşik

tedbirler ve kontenjanlarla bir misline çıkartılıyor. Kambiyo denetimleri ve kliring anlaşmaları ticarî mal hareketlerini kapital hareketleri tarafından denetimini kuvvetlendiriyor. Kozmopolit kapitalizmin ve serbest alış-veriş kapitalizminin yerini ulusal ve özerk (otarşik) kapitalizm alıyor.

1939 savaşı bu üç gelişimi daha da hızlandıracaktır. Ekonomik bakımından Avrupa'nın, erişilmesi imkânsız bir endüstri ve maliye gücüne sahip Birleşik Amerika karşısında gerilemesine yol açarak, politik bakımdan dünyanın birbirine düşman iki bloka, kapitalist ve kollektivist ülkeler bloklarına ayrılmasına sebep olacak, modern ekonominin tekelci ve müdahaleci eğilimlerini, hattâ sarfedilen bütün çabalara rağmen, himayeci eğilimlerini arttıracaktır.

Bununla beraber, toplam olarak, gerideki son yüzyıla baktığımızda görürüz ki, zaman zaman meydana gelen üretim fazlası buhranlarının frenlemesine rağmen kapitalizm, hamlesini sürdürmüştür. Teknik ilerleme, üretimin geliştirilmesi ve hayat düzeylerinin yükseltilmesi alanlarında bir yüz yıl önce akla hayale bile getirilemeyecek sonuçlara ulaşmıştır. Fakat bu, geleneksel strüktürlerinde çok derin bir değişme bahasına mümkün olabilmiştir.

Bu değişmeler ister mal, ister şahıs rejimleri olsun, meydana geldikleri sırada yürürlükte olan

ekonomik rejimde kendisini çok derinden hissettirmiştir.

Mal rejimi, mülkiyeti düzenleyen kuralların kapsamı bakımından, karakteristik bir gelişime konu oldu. Şahıs rejimi daha da derinden altüst edildi. Bizzat Devlet'in gerek işverenlerle işçiler arasındaki ilişkiler alanına (çalışma serbestisi), gerekse üretenler arasındaki ilişkiler alanına (serbest rekabet) müdahale etmemesi ilkesi tehlikeye düştü.

II. Kapitalist sistemde mal rejiminin gelişimi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, üretim imkânlarını özel mülkiyette oluşu kapitalist sistemin temel ayırıcı niteliğidir. Bu sistem, bazı kollektif mülkiyet sektörlerine (tüzel mülkiyet ve resmi mülkiyet, devlet mülkiyeti, devlet ormanları, devlet imalâthaneleri, rejiler) rağmen yürürlükteki rejim olarak kalmaktadır. Bu kesimler birçok ülkede 1939 savaşından sora, o tarihe kadar özel sektöre ait olan birçok teşebbüsü resmî sektöre aktaran (madenler, elektrik, bankalar, sigortalar) millîleştirme hareketleriyle daha da genişletildi.

Bununla beraber, Fransa'da hâlâ özel mülkiyetin modern anlayışı 1804 Medenî Kanunu ilkelerine bağlı kalmakta ise de o tarihtenberi kapsamı,

amacı ve sahipleri bakımından çok belirli bir gelişme göstermiştir.

1. *Mülkiyet hakkının kapsamı.* — 1804 Medenî Kanunun özel mülkiyet anlayışı Roma hukukunun son devresindeki mülkiyet anlayışına benzerse de bazı sınırlandırmalar bakımından oyun aynı değildir.

Mülkiyet, Medenî Kanunun 544 üncü maddesi gereğince mallardan yararlanma ve tasarruf etme hakkıdır. Bu prensip olarak mutlak bir haktır (544 üncü madde malikin haklarında hiçbir kısıtlama tanımaz), inhisarîdir, (bir tek bireyin bütün ötekiler dışında, bir maldan tasarruf hakkı vardır), devamlıdır (bu hak malikinin ölümüyle sona ermez; hak sahibi ölümünden sonra da malının ne olacağı hakkında karar verebilir, bunu yapmazsa kanun onun yerine ve onun tahmini iradesini gözönünde tutarak yapar).

Aslında, 544 üncü maddenin koyduğu prensibe, rağmen Fransa'da mülkiyet hakkı sadece inhisarî ve devamlıdır, fakat mutlak değildir. Ailevi, malî veya toplumsal nitelikte kısıtlamaları öngörür. Bunlardan bazıları Medenî Kanunca da tanınıyordu. Fakat o tarihtenberi çok arttırılmıştır.

Ailevî nitelikte kısıtlamalar, ölüm sebebiyle tasarruf hakkını kısar. Mal sahibi, eğer yakın akrabaları varsa, mallarının ancak bir kısmından,

mahfuz hisse dışında kalanından tasarruf edebilir. Öteki kısmı yani mahfuz hissesi mutlaka varislerine geçecektir.

Malî kısıtlamalar, mal sahibinin ölümü üzerine mallarının bir kısmının devlete geçmesini öngörür. Servet ne kadar büyük ve varisler ölenin ne kadar uzaktan akrabası ise, ödenecek vergi de o kadar artar.

Nihayet toplumsal nitelikteki kısıtlamaları da günümüzde gittikçe artmaktadır. Bunlar, mülkiyet hakkının kullanılmasının ancak topluluğun çıkarına zarar vermediği oranda meşru olabileceği fikrinden hareket eder. Bu prensip 1804 Medenî Kanununda komşuluk hakları, müşterek duvar v.b. ile kabul edilmişti. Daha sonra çıkartılan kanunlar ve içtihatlarla hatırı sayılır derecede genişletildi (âmme menfaati sebebiyle istimlâkler, inşaat ruhsatları, tehlikeli veya sağlığa zararlı kurumların nizamlanması, istimval hakkı, kira mevzuatı, hakkın kötüye kullanılması konusundaki içtihatlar).

Bu gelişimin genel kapsamı, dekan Duguit tarafından çok güzel belirtilmiştir: Duguit der ki, mülkiyet mutlak bir hak olmaktan çıkıp toplumsal bir fonksiyon haline gelmiştir. Ancak toplumun çıkarına uygun olarak kullanıldığı oranda tanınır. Bu bakımdan mülkiyet hakkının çok belirgin bir sosyalizasyonundan (toplumsallaştırılmasından söz edilebilir.

2. *Mülkiyet hakkının konusu.* — Mülkiyet hakkının kapsamı böylelikle kısıtlandıkça buna paralel olmayan bir gelişim, uygulanma alanını da sadece maddî eşyadan maddî olmayan eşyaya doğru genişletiyor.

Mülkiyet hakkına yalnız menkul (menkul kıymetler veya eşya) veya gayrimenkul eşya konu teşkil etmez, mülkiyet günümüzde maddî olmayan değerleri de içine alır.

Endüstri mülkiyeti. — 15 Temmuz 1844 tarihli bir yasa kendi icadı olan bir örnek veya izahnameyi tescil ettiren her mucide, mülkiyet hakkına benzeyen ve özellikle belirli bir süre içinde işletme tekeli bahşeden bir hak tanır (ihtira beratı).

Ticarî mülkiyet. — 1926 danberi birçok kanun tacir kiracıya kiranın bitiminde kirasını yenilemek veya bir tazminat istemek hakkı tanımıştır. Zanaatkâr kiracıya da bu hak tanınmıştır. (Fransa'da çeşitli kanunlarla). Ticarî temsilciye «müşteri tazminatı» hakkı tanıyan 18 temmuz 1937 tarihli bir kanun ise bu eğilimi daha açıkça belirlemektedir.

Kültür mülkiyeti. — Yeni kanunlar Fransa'da (4 Aralık 1944, 17 Ekim 1945, 18 Nisan 1946) buna benzer olmakla beraber daha geniş bir hakkı başkalarının topraklarını işleyen çiftçilere (ortakçı) tanımıştır. Bunun amacı onları ektiklerinin ürününü almaktan yoksun bırakmamak veya meyve-

lerini ancak birkaç yıl sonra veren toprak veya gayrimenkul ıslahı hareketlerinden yararlanmalarını sağlamaktır.

Ortakçının kirası otomatik olarak yenilenir. Ancak buna da bazı istisnalar tanınmıştır: önceden bir dereceye kadar tahmin edilebilen rücu halleri (kiranın ödenmemesi, iyi işletmeme) veya mülk sahibinin mülküne yeniden el koyması (en aşağı dokuz yıl süreyle kendisi işletmek amacıyla) gibi. Bu halde mal sahibi yapı, tesis veya topraklardaki onarım ve ıslah hareketlerinden dolayı ayrıca bir tazminat ödemek zorundadır. Nihayet satış halinde de mal sahibinin ileri sürdüğü koşullar karşısında ortakçıya bir şuf'a hakkı tanınır.

Edebi mülkiyet ve sanat mülkiyeti. — 14 temmuz 1866 tarihli bir kanun Fransa'da yazara hayatı süresince edebî eserlerini ve sanatçıya sanat eserlerini yayınlama veya uygulatma konularında inhisarî hak tanır. Vârisleri de ölümünden sonraki 50 yıl içinde bu hakka sahip olurlar. Bu süre geçince eser âmmenin malı olur. Halen tartışılmakta olan bir kanun tasarısı yazar ve sanatçının eseri üzerindeki hakkını güçlendirmekte ve mülkiyetinin «manevi» yönünü daha belirgin kılmaktadır.

Demek oluyor ki bu gelişimin sonunda mülkiyet artık yalnız maddî eşyayı değil soyut değerleri de (mucidin hakkı, yazarın, müşterinin hakkı, ki-

ra, gayrimenkul şerefiyesi) konu olarak alıyor. Mülkiyet hakkı maddîlikten gittikçe uzaklaşıyor.

3. *Mülkiyet hakkının sahipleri.* — Nihayet, mülkiyet hakkı bir yandan hak konuları yönünden genişlerken, aynı zamanda bu hakkın geniş çapta üretime yol açacak sahipleri bakımından da genişlemektedir. XIX uncu yüzyıldan ve teknik değişmelerden önce mülkiyet hakkı sahipleri hemen hemen yalnız bireylerdi. Büyük endüstri gelişince büyük kapitallere de daha fazla ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaçları tek tek bireylerin karşılaması imkânsız olduğundan, bir çeşit kollektif mülkiyet şekli benimsendi. Fakat bu, aile veya kabile gibi toplumsal bir gerçek değil, hukukî bir düzenlemenin eseri olan tüzel kişi, şirketti.

Başlıca iki şekli vardır: kollektif şirket ve hisse senetli anonim şirket. Modern ekonomide çok daha fazla önemli rol oynayan bu sonuncusu, mülkiyet ile yönetimi birbirinden kesin sınırlarla ayırır. Küçük tasarruf sahipleri, aksiyonerler şirketin sermayesini sağlarlar, fakat şirket aksiyonerler tarafından seçilen İdare Kurulunca yönetilir. Bu yöneticiler işle pek az ilgili olabilirlerse de çok vakit aynı zamanda birkaç kurulun birden üyesidirler. Böylelikle ekonominin bellibaşlı sektörlerinin dizginlerini elinde tutan bir malî derebeylik teşekkül etmiştir: bunlar bankalar, sigortalar, kömür madenleri, ulaşım, metalürji gibi sektörlerdir.

Bu sistemde mal sahibi aksiyonerler bütün sorumluluğu yüklenirler ve şirketin iflâsı halinde sermayelerini kaybederlerse de şirketlerinin bütün ekonomik gücü son reformlara kadar aşağı yukarı tamamen sorumsuz bulunan üçüncü şahısların elindedir.

Demek oluyor ki şirket mülkiyetinin bireysel mülkiyetin yerini almasına doğru bir eğilim vardır ve bu, modern ekonominin temel ayırıcı niteliklerinden biridir.

III. Kapitalist sistemde çalışma rejiminin gelişimi

Şahıs rejimi bakımından, bu gelişim daha da belirgindir. Başlangıçta kapitalist sistem, çalışma ve ticaret özgürlüğünün yerleşmesiyle mümkün olabilmişti ve ekonomik özgürlük ilkesine bağlı gibi görünüyordu.

Gerçekte ise çok geçmeden bu özgürlük, yerini gittikçe daha karışık, gittikçe daha yaygın nitelik kazanan bir düzenlemeye bırakacaktı.

Bu hal de kendisini, önce denetsiz özgürlük rejiminin en fazla tartışılabilir sonuçlar aldığı alanda, çalışma koşulları, işverenlerle işçiler arasındaki ilişkiler alanında gösterdi.

Daha XIX uncu yüzyılın başından itibaren Sismondi, Dupont-White gibi düşünürler ve sosyalist

ekol mensupları, daha sonra da sosyal hıristiyanlık ve Dayanışmacılık (solidarizm) tan çıkma eğilimler, toplum alanında müdahale istemişlerdir. Bu müdahale, başlangıçta bir iş hukukunun hazırlanmasıyla sonuçlandı. Bunun amacı işçileri kendilerine özgü rizikolardan korumak ve sosyal güvenlik kurumu ile bütün vatandaşların dayanışması temeli üzerine kurulu daha geniş bir toplumsal ilerleme kavramını yerleştirmekti.

1. *Çalışmayı koruyan mevzuat*, hiç olmazsa metinlerde, liberal devir anlayışıyla ilişkilerin kesilmesi demek olan 1848 devrimi ile başladı.

Aslında bundan birkaç yıl önce, 22 Mart 1841 tarihli bir kanun sekiz yaşından küçük çocukların fabrikalarda çalıştırılmasını yasaklamakla ve sekiz ile on iki yaş arasındaki çocukların en fazla çalışma süresini on iki saat olarak tespitle Villermé raporunun açıkladığı en ciddî suistimalleri önlemeye kalkıştıysa da gereği gibi saygı görmedi.

Beyaz Louis ile birlikte sosyalistleri ve işçi sınıfının temsilcilerini iktidara geçiren 1848 Devrimi, çalışma hakkını ve birlik kurma özgürlüğünü kabul etti (25-29 Şubat 1848 kararnameleri). Sonra işçilerin bir müteahhit tarafından istismarını yasakladı, büyükler için de çalışma süresini sınırlandırdı (Paris'te on, taşrada on bir saat) ve parasız işçi bulma büroları kurdu.

Fakat bilindiği gibi Beyaz Louis'nin rakipleri

tarafından amaçlarından uzaklaştırılan, olumsuz ulusal atölyeler denemesi, Haziran ayında ayaklanmalara sebep oldu ve bunlar kanlı bir şekilde bastırıldı, sonra da gerçekleştirilen ilerlemeleri yokcden bir tepki meydana getirdi. 27 Kasım 1849 kanunu koalisyon yasağını yeniden koydu; 25 Mart 1852 kararnamesi ise birlik kurmayı yasakladı.

25 Mayıs 1864 kanunu ile kesin bir adım atılması, koalisyonu suç olmaktan çıkartılması ve dolayısıyle kollektif işçi faaliyetlerinin imkân dahiline girebilmesi için *ikinci imparatorluk devri*'ni beklemek gerekecekti.

Komün kargaşalığından sonra çıkan yeni bir tepkiye rağmen, 19 Mayıs 1874 tarihli bir kanun, madenlerde kadınlarla çocukların çalıştırılmasını yasaklıyacak, Çalışma Denetimi'ni örgütleyecektir.

III üncü Cumhuriyet liberal bireyciliğin kesinlikle terkedilmesi demek olan çalışmayı koruyucu tedbirleri arttırmak suretiyle başlanmış olan bu eseri devam ettirdi.

Gerçekten de sendika kurma hakkını tanıyan ve ücretlere meslekî savunma toplulukları meydana getirebilme iznini veren 18 Mart 1884 kanuniyle kesin bir dönüm noktası daha aşıldı.

Sonra, 1892 de kadınlarla çocukların çalıştırılma süresinin sınırlandırılması ve ihtiyarî bir ara-

buluculuk ve hakemlik usulünün kabulü, 1892 iş kazalarının tazmini ilkesinin kabulü, 1900 de çalışma süresinin on saat olarak sınırlandırılması, 1906 da haftalık tatil mecburiyetinin konması, 1907 de Prud'hommes kurullarının tesisi, ve üç yıl sonra işçilere ve çiftçilere emeklilik hakkı tanınması bu konuda atılan yeni yeni adımlar oldu.

Demek oluyor ki, böylelikle Birinci Dünya Savaşı arifesinde Fransa'da çalışma koşullarında ve örgütlerinde derin değişiklikler yaratma konusunda önemli hukukî çalışmalar yapılmış bulunuyordu.

Büyük Britanya ve Almanya gibi, aynı gelişim basamağına varmış olan ülkelerde de buna paralel bir ilerleme olmuştur. Bu ilerlemeye, güçlü bir işçi sendikacılığının yerleşmesi hız vermiştir.

Örneğin İngiltere'de sendika özgürlüğü 1824 den itibaren kabul edilmişti ve İşçi Birliklerinin (Trade-Unions) statüsü 1871 ve 1906 da tesbit edilmişti. 1913 e doğru İngiltere'de yaklaşık olarak dört milyon sendikalı işçi vardı. Fransa'da ise 1895 de kurulmuş bulunan ve 1906 da Amiens Beyannamesi ile politika dışı sendikacılığa başladığını ilân eden Genel İşçi Konfederasyonu ancak bir milyon kadar üyeyi bir araya getirebilmişti.

İşveren sendikacılığı da Maden ve Metallürji Endüstrileri Birliği, Kömür Madenleri Merkez Komitesi, Kimya Endüstrileri Birliği, Dokuma En-

düstrisi İşveren Sendikaları Birliği ile gelişme kaydediyor ve bunların hepsi 1919 yılında Fransız Üretimi Genel Konfederasyonu halinde birleşiyordu.

Nihayet bundan sonra çalışmanın uluslararası niteliğe büründürülmesine doğru bir eğilim belirmeye başlıyor ve Versailles Andlaşması 1919 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü'nü kuruyordu.

İki savaş arasında kollektif ilişkiler hukukunu teşekkülü devam etti. İşveren ile her işçi arasında yapılan ferdî çalışma akideleri yerine sendikalar arasında aktedilen bir kollektif anlaşma rejimi getiren ve sendikaların üyelerinin tümü için çalışma koşullarının tesbit edilmesine imkân tanıyan 25 Mart 1919 tarihli kanun, özellikle ilgi çekicidir.

Bundan sonra 23 Nisan 1919 tarihli bir kanun iş gününü sekiz saat olarak tesbit edecek, fakat 1922 yılında Genel İş Konfedeasyonu'nun reformcu ve komünist eğilimli olarak ikiye bölünmesi sendikacılık hareketini geniş ölçüde zayıflatacaktır.

Bununla beraber bundan sonraki on yıl içinde ücretliler lehine mecburî sigorta rejimi kuran 5 Nisan 1928 kanunu ile başlangıçta özel teşebbüse ait bulunan aile ödeneklerini genelleştiren 11 Mart 1932 kanunu çıkartılacaktır.

1936 yılı sendikacılığı kuvvetlendirmiştir. İşçiler yönünden, Genel İş Konfederasyonu'nda yeniden birlik kurulmuş bir de Hıristiyan Fransız İşçiler Konfederasyonu teşekkül etmiş, işverenler

yönünden ise, Fransız Üretimi Genel Konfederasyonu, Genel Fransız İşverenler Konfederasyonu haline getirilmiştir. Böylelikle çalışma piyasası gelişiyor, ayrı ayrı öğelerden meydana gelmiş ve rekabete dayanan niteliğini kaybedip tek taraflı ve tekelci bir piyasa niteliğine bürünüyor.

Fabrikaların işgaliyle grevlere gidilmesinden sonra yeni bir reform dalgası geliyor, işçi ve işveren sendikaları arasında Matignon Anlaşmaları yapılıyor; toplu sözleşmelerin gelişmesi yolunda yeni bir usul kabul ediliyor ve Bakanlık kararnamesiyle bütün meslekleri ve bütün bölgeyi kapsama imkânına kavuşuyor (24 Haziran 1936 kanunu); on'dan fazla işçi çalıştıran müesseselerde işçi temsilcileri konması esası kabul ediliyor (aynı kanun ve 1 Kasım 1938 kararnamesi); toplu anlaşmazlık halinde arabuluculuk ve hakeme başvurma mecburî oluyor (31 Aralık 1936 kanunu); ücretli tatil (20 Haziran 1936) ve haftada 40 saatlik çalışma (21 Haziran 1936) kanunu esasları koyuyor.

İşgal sırasında evvelce mevcut mevzuat uygulanmıyorsa bu, çalışma piyasasını tamamiyle serbest bırakmak için değildir. Aksine, 4 Ekim 1941 Çalışma Beyannamesi sermaye ile işin, çalışmanın düzenlenmesini örgütlenmiş mesleklere bırakacak bir korporatif rejim esası üzerine işbirliği yapmasına imkân verecek bir sosyal örgütlenme sistemi kurmuştur.

Kurtuluş, iş mevzuatına yeni bir hamle kazandırdı. 1946 Anayasası önceki yüzyıllar boyunca binbir güçlükle kabul ettirilmiş, ilkelerin yerleşmesine yol açtı. Çalışma hakkı, sendika kurma hakkı, grev hakkı gibi. Sonra da alınan çeşitli tedbirlerle evvelki mevzuat tamamlandı. Örneğin toplu iş sözleşmeleri konusunda (23 Aralık 1946 ve 11 Şubat 1950 kanunları) ücretlerin tesbitinde (11 Şubat 1950 tarihli, meslekler arası garanti edilmiş asgarî ücret konusunda kanun, ve 18 Temmuz 1952 tarihli ücretlerin hareketli derecelendirilmesi kanunu) gibi.

Bu hükümlerin önemini küçümsememekle ve özellikle çalışma piyasası oyunlarıyla ücretlerin tesbitini önleyen son iki kanunun önemini tanımakla beraber, o tarihte birkaç ülkede kabul edilen ve kapitalizmin geleneksel ilkelerine daha ağır bir darbe indiren başka bir serî tedbirden de söz etmek gereğini duyuyoruz: Sosyal sigortalar garantisinin bütün halkı kapsaması.

2. *Sosyal güvenlik.* — Hemen hemen bütün kapitalist ülkelerde bütün vatandaşları hayatın rizikolarına karşı garantiye alan bir Sosyal Güvenlik Sistemi'nin geliştirilmesi gerçekten de İkinci Dünya Savaşından sonra liberal kapitalizme getirilen en büyük değişiklik olmuştur.

Bunun başlangıcı 1942 yılında Beveridge Plânı olarak bilinen ve Britanya Sosyal Güvenlik Sis-

temi'nin yeniden kurulmasını incelemekle görevli bir Araştırma Komisyonu'nca hazırlanmış rapordur. Bu komisyon başkanı Sir William Beveridge'in önderliğinde, bu tür örgütlerin olağan sınırlarını geniş ölçüde aştı. Raporu, Sosyal Sigortalar ve Aile Ödenekleri konularında ve en ince ayrıntısına kadar incelenmiş bir somut teklifler bütünü öne sürmekle kalmadı, aynı zamanda sosyal ilerleme alanında da yepyeni bir kavram attı ortaya.

Şüphesiz başlangıçta söz konusu olan, bir toplu plânı bulunmaksızın ve hattâ çok zaman yeterli ilişki kurulmaksızın ampirik bir şekilde gelişmiş bulunan sosyal mevzuat ile sosyal hizmetler arasında bir bağlantı kurabilmekti. Fakat her şeyden evvel bazıları işsizliğe, bazıları iş hastalıkları veya kazalarına saldırıya geçmiş, ama gene de pek çok rizikoyu teminattan yoksun bırakmış olan mevzuatın, kısmî ve parça parça amaçlarını aşabilmekti. Bunlar sadece ücretlileri güvenlik altına alabiliyor, bunun yanında, sayıları çok olan başka sosyal kategoriler, küçük esnaf, küçük çiftlik sahipleri, ihtiyarlar, o derece güç ve o derece dengesiz bir durumda bırakılıyorlardı.

Bu sebepten, Beveridge Plânı sosyal rizikoların, bütün vatandaşlar arasında bir çeşit «eşit olarak dağıtılmasını» teklif ediyordu. Herkes başkaları tarafından, karşı karşıya bulunduğu tehlikelere karşı

güvenlik altına alınacak ve o da başkalarını tehdit eden tehlikelerden koruma işine katılacaktı.

Bu teklifler, hemen hemen bütün ülkelerde Sosyal Güvenlik Rejimlerinin benimsenmesine yol açtı. Bu rejimlerin uygulanış tarzı ile kapsamı ülkeden ülkeye değişmekle beraber, genel ilkeleri aynı kalıyordu. Büyük Britanya ile Commonwealth devletlerinin çoğu bu yolda en ileri gitmiş ülkeler arasında bulunmaktadırlar.

Bütün vatandaşları bugünkü toplumda tehdit etmekte olan en ciddî üç felâkete karşı korumak söz konusudur: bunlar sefalet, hastalık ve işsizliktir.

Sefaletle mücadele, herkese kendi ve ailesinin yaşamı için gerekli asgarî gelirin garanti edilmesi hedefine ulaşma çabasındadır. Bunu başarabilmek için, Beveridge Plânı o tarihe kadar sırf ücretlilere tanınmış olan sosyal güvenliğin bütün vatandaşları da kapsamına almasını teklif ediyordu.

Bâyük Britanya bu genişlemeyi fiilen gerçekleştirebilmiştir. Fransa ise 22 Mayıs 1946 tarihli bir kanun ile bunun ilkesini ortaya koymuşsa da, bağımsız işçilere tümüyle uygulayamamıştır henüz.

Kişisel çaba ve sorumluluk kavramını koruyabilmek amacıyle sigortalıların ödentileriyle finanse edilen sosyal sigortaların başka bir gelir kaynağı da ulusal geliri yeni bir dağılıma tâbi tutan bir bütçe katkısıdır. Çünkü çok zaman, sigortadan faydalananlar sigortaya en fazla ödenek ödiyenler değildir.

Hastalıkla mücadele Beveridge açısından, ulusal bir Sağlık Servisi kurulmasını gerektiriyordu. Bu servis, bütün vatandaşlara, bedava olarak, ihtiyaç duydukları bütün tıbbî yardımı ve ilâç yardımını yapacak, fakat isteyenlerin ve imkânı olanların özel hekime başvurmasına da karışmıyacaktı.

Büyük Britanya, hekimlik mesleğini kısmen devlet memurluğu haline getirmekle geleneksel ilkelerine şiddetli darbe indiren bu önemli reformu da fiilen gerçekleştirebilmiştir.

Nihayet, *işsizlikle mücadele*, Beveridge tarafından «*Full employment in a free society*» adlı başka bir kitabında geliştirilmiş fikirlere göre, hem teknik tedbirleri (endüstrilerin coğrafî dağılımının kontrolü, iş pazarının daha rasyonel bir şekilde örgütlenmesi) ve hem de özellikle geleneksel bütçe anlayışını tamamiyle alt-üst etme sonucunu doğuran malî tedbirlere ihtiyaç göstermektedir. Sadece resmî idarelerin gelir ve giderlerini hesaplayan Devlet Bütçesi yerine ulusun gelir ve giderlerinin (tüzel ve özel kişiler) tümünü içine alan bir Ulusal Bütçe koymak uygun olacaktır. İş hacmi fiilî talep miktarına, yani ülkede yapılan giderlerin toplam tutarına bağlı olduğundan, tam çalışma için, gerekli giderlerin global hacmini hesap ettikten sonra kişilerın tek tek muhtemel giderlerini tahmin etmek, bu giderlere yön verip geliştirmeye çalıştırmak ve sonra da tamamla-

maya yetecek bir resmî giderler tutarı (günlük yatırım ve idare giderleri) öngörmek gereklidir:

Kapitalist ülkelerin çoğu bu doktrini benimsemiştir ve herkese iş bulmayı ekonomi politikalarının başlıca amaçlarından biri haline getirmiştir.

Savaştan beri kapitalist sistemin sosyal strüktürlerinde yapılan değişikliklerin kapsamı böylece daha iyi anlaşılıyor: artık yetersiz hale gelen özel tasarruf yerine, genelleştirilmiş mecburî sigortanın konulması yoluyla bütün vatandaşların hayatın rizikolarına karşı teminat altına alınması; herkesin sağlığıyla ilgilenme işinin Devletçe yüklenilmesi; Devletin herkese iş bulma ilkesini gözetmesi ve yürütmesi.

Böylelikle, malların özel mülkiyet tasarrufunda olduğu bir rejimde, ihtiyaçlar gerçekten kollektif hale getirilmiş bulunmaktadır.

IV. Kapitalist sistemde üretim rejiminin ve alış-verişin gelişimi

Ekonomik özgürlüğün ikinci temel taşı olan serbest rekabet, yani üretimin örgütlenmesinde ve alış-verişte, üreticiler arasındaki ilişkilerde özgürlük daha uzun süre karşıkoyabilecekti. Ancak XX nci yüzyılda, Devlet'in müdahalesi, özellikle 1929 buhranından sonra, ekonomik alanı da kapsamıştır.

Gerçi liberalizmin gecikmiş ve çok kısa süreli bir geçiş devri olmaktan ileri geçemediği bir sektör de vardır, dış ticaret sektörü. Fransız Devrimi'nin ancak ele alabildiği merkantilist himayecilik, XIX uncu yüzyılın ortasına kadar yaşantısını sürdürmüş, ve bütün ülkelerden önce endüstrileşmiş bir ülkenin serbest alış-veriş ile elde edebileceği üstünlüklere İngiltere'yi inandırabilmek için Cobden ve Manchester Lig'i kampanyalarının açılması gerekmişti. Fakat yüzyılın üçüncü çeyreğinin, Avrupa'nın her yanında gümrük engellerinin yıkılmasına tanık oluşuna karşılık 1880 den itibaren hemen hemen bütün ülkelerde bir müdahaleci tepki yerleşiyor ve bu kez yalnız endüstri ürünlerini değil, aynı zamanda tarım ürünlerini de etkiliyordu. Yalnız Büyük Britanya daha bir süre uluslararası serbest rekabete sadık kalacaktır; 1914 savaşı ve 1929 ekonomik buhranı ülkeyi her konuda İmparatorluğu tercih etme yoluna sokuncaya kadar.

Öte yandan, şüphesiz iç alanda Birinci Dünya Savaşı, âmme idarelerinin ekonominin yönetimini ele alma çabasında yararlandıkları bir tedbirler dalgası da yaratmamış değildir (ücret ve fiyatlara narh konması, dış ticaretin denetimi, alış-verişin, kredinin denetimi, yiyecek maddelerinde vesika sisteminin uygulanışı v.b.) Fakat bu tedbirler, İkinci Dünya Savaşında uygulanışına geçilecek olan daha sistematik tedbirler gibi, ekonomik olmaktan ziyade

askerî nitelik taşıyan ve konumuz dışında kalan kaygılardan doğmuştur. Bunların uzun vadeli tek etkisi zihinleri Devlet müdahalesi fikrine alıştırmak, azamî ücret yasalarındanberi lânetlenmiş tedbirleri kabule hazırlamak olmuştur.

Barış zamanında, ekonomik alana Devlet'in müdahale etmemesi dogmasına karşı uzun ömürlü saldırılara geçilmesi, büyük buhran ve felâketli sonuçlar üzerine olmuştur.

Bu sebepten Devlet'in müdahalesi başlangıçta her şeyden evvel konjonktürü hedef tutacaktır. Fakat çok geçmeden İkinci Dünya Savaşı sebebiyle bu müdahale, ekonominin yapısını da kapsamaya başlıyacaktır.

1. *Ekonomik konjonktüre müdahale.* — 1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde patlak veren buhran, hızla bütün ülkelere ve bütün sektörlere sıçrıyor. Çok kısa zamanda öylesine genişleyecektir ki, pek çokları bunu basit ve devrî bir üretim fazlası buhranı, yani ekonomik faaliyetin alışılmış temposunu zaman zaman durduran geçici sıçramalardan birini değil, ilkeleri tehlikeye düşüren bir sistem buhranı olarak görmeye başlıyacaklardır.

Buhrana çare bulabilmek amacıyle, çeşitli adlar altında çeşitli denemelere girişilecektir. Bazı ülkelerde güdümlü ekonomiden, bazılarında ise korporatizmden söz edilecektir. Gerçekte ise bu çeşitli isimler altında hemen hemen hepsi birbirine benziyen

tedbirler gizlidir. İşin aslına gidilecek olursa, İkinci Dünya Savaşından sonra Büyük Britanya'nın girişecek olduğu plânlı yönetim denemesi de, beraberinde getirdiği strüktür reformları ve bu kez amacın üretim fazlalığına değil de, yokluğa çare bulunması oluşu dışında, bütün öteki tedbirlerden pek de farklı değildir.

Bu çeşitli denemelerin ortak noktası, hepsinin kapitalist sistem çerçevesi içinde bulunuşudur. Hepsi üretim araçlarında özel mülkiyet ilkesine bağlıdır, ancak serbest rekabet ilkesinden vazgeçmektedirler. Ücretleri ayarlama mekanizması yerine de üretim ile tüketimi nizamlamak için Devlet'in faaliyetini koyarlar. Kişilerin özel teşebbüsler kurup geliştirme hakkını kısıtlarlar.

A) İki dünya savaşı arasının *güdümcülük denemeleri* içinde en karakteristik olanları, Birleşik Amerika ile Fransa'nın giriştiği denemelerdir.

— *Birleşik Amerika* bu yola giren ilk devlettir ve Başkan Roosevelt, çağdaş ekonomi yönetimi hareketini başlatan kişi sayılabilir. Bu da güttüğü politikanın asla kapitalist sisteme düşman bir politika olmayışının kanıtıdır.

Roosevel 1933 de iktidara geçtiğinde Birleşik Amerika üç yıldanberi hem tarım, hem endüstri alanlarında bir üretim fazlalığı içinde bocalamaktadır. Bu durum bütün piyasaların boğulmasına ve fiyatların düşmesine yol açmıştır. O tarihte Amerika

Birleşik Devletleri'nde on beş milyon işsiz vardır ve bu hal hem toplumsal huzuru, hem de kapitalist sistemin geleceği için ciddî bir tehlike teşkil etmektedir.

Başkan Roosevelt'in ilk hedefi, çiftçilere yeteri kadar alış gücü kazandırabilmek ve endüstri faaliyetini başlatabilmek için tarım ürünleri fiyatlarını yükseltmek oldu. Bunun için de, *New Deal* (Yeni Nizam) ı meydana getiren bazı tedbirlere başvurdu. Bu tedbirlerin bazısı para politikasıyla ilgilidir (doların devalüasyonu). Biz burada sadece, üreticilerin özgürlüğnü kısıtlamak yoluyla üretimi etkilemek ve piyasanın boğulmasına son vermek amacı güden tedbirlerden söz edelim.

Tarım alanında 12 Mayıs 1933 tarihli bir kanun, *Farm Relief Act;* buğday, pamuk, mısır, domuz, pirinç, tütün, süt gibi bazı temel ürünlere fiyatların yükselmesini sağlamak amacıyle üretim tahditleri koymuştur. Örneğin buğday tarlalarını azaltmayı kabul eden çiftçilere tazminat ödenmiştir. Pamuk alanında ise daha da ileri gidilmiştir: pamuk üreticilerinden, önce ekilmiş bulunan pamuğun bir kısmını yoketmeleri istenmiş, sonra da herbiri için bir azamî üretim kontenjanı tesbit edilmiştir.

Endüstri alanında, 15 Haziran 1953 tarihli bir kanun, *National Industrial Recovery Act,* her dala bir statü tesbit eden endüstri tüzükleri kanaliyle, üretimi yeniden örgütleme cihetine gitti. Bu tüzükler

mümkün olduğu oranda ilgililer tarafından hazırlandı ve resmî makamlarca da mecburî kılındı. Ücretler, çalışma saatleri ve «meşru rekabet kuralları» konularında uyulması gereken esasları bunlar tesbit etti.

Bu tedbirler çok kısa bir zaman içinde Birleşik Amerika Yüksek Mahkemesi tarafından Anayasaya aykırı gerekçesiyle iptal edildi. Fakat buna rağmen, üretim ile üreticileri bir dereceye kadar disiplin altına alma sonucunu doğurabilmişti. Piyasanın ferahlamasını kolaylaştıracak ve ekonomik faaliyetin canlanışında geniş ölçüde rol oynıyacaklardı.

— *Fransa*'da aynı devirde resmî makamlar, üreticilerin ısrarlı talepleri üzerine buğday ve şarap piyasalarına müdahalede bulunmak ve sonra da bazı dallarda endüstri anlaşmalarını mecburî kılmak zorunda kalmışlar ve onların da bu işleri yaparken amacı, üretim fazlalığını ve fiyat düşüşünü önlemek olmuştur.

Cezayir ve Midi bölgeleri bağlarından tam randımanlı mal gelmesi *şarap piyasasını* boğmuştu. Buna çare bulmak için, üretim, satış ve tüketim alanlarının her üçünde özgürlük kısıtlandı.

Üretime ekilen yüzeylerin indirilmesi yoluyla müdahale edildi. Yalnız her türlü yeni bağ dikimi yasaklanmakla kalınmayıp, aynı zamanda mevcut bağlarını söken üreticilere de prim ödendi. Bir yandan da 15 Haziran'dan sonra bağların sulanması ya-

saklanarak, şıra imali ve şarabın şekerlendirilmesi kısıtlanarak hektar başına verimin düşürülmesine çalışıldı. Piyasaya kitle halinde mal gelmesini önlemek ve fiyatların bir de bu sebepten düşmesini önlemek için işletmeci elindeki ürünün bloke edilmesi yoluyla satış etkilendi. Ürünün hacmine, ekilen yüzölçümüne ve verime göre, piyasaya sürülüşün derecelendirilmesine karar verildi. Nihayet, büyük üreticiler için ürünlerinin bir kısmını damıtma zorunluğu konularak ek bir pazar yaratılıp tüketime tesir edildi.

Buğday piyasası da buna benzer güçlüklerle karşılaştı. 1932 ve 1933 dünya buğday üretimi, ihtiyacı çok aşmıştır. Bunun sonucu olarak da fiyatlar başdöndürücü bir hızla düşmüş ve Fransız piyasasında da buğdayın fiyatı artık ekicilerin giderlerini dahi karşılayamıyacak bir düzeye inmiştir. Ekiciler Odası'nın veya Tarım Sendikalarının haklı şikâyetleri karşısında, resmî makamlar birbiri ardından ve birbiriyle çelişen birkaç denemeye girişmişlerdi.

10 Temmuz 1933 tarihli bir kanun, işe bir asgarî satış fiyatı tesbit etmekle başladı. Buğdaya bu fiyattan düşük ücret ödemek yasaklandı. Bir yandan da primer ödenmek suretiyle ürünün bir kısmının stok edilmesi teşvik olundu, böylelikle gelecek yıllar için saklanmış oldu ve hattâ buğdayın metilen ilâcıyle insanların yiyemiyeceği hale getirilmesi cihetine bile gidildi. Bu üreticiler lehine narh koyma de-

nemesi tam bir başarısızlığa uğradı. Gerçekten de 1933 kanunu mecburî bir fiyat tesbit etmiştir, ama buğdayı bu fiyata satın almak mecburiyetinde olacak satıcılar öngörmemiştir. Bunun sonucu olarak da tacirler bu esaslar üzerine iş yapmaya yanaşmamışlar ve ekiciler, ürünlerini saklıyacak yerde, kanundan kaçmak için çeşitli hile yolları uydurarak (faturalanmış sayıda fazla çuval buğday satmak veya belirtilen kaliteden yüksek nitelikte buğday teslim etmek gibi) buğdayı ne fiyata olursa olsun elden çıkartmaya çalışmışlardır.

Bu kanunun başarısızlığa uğraması, başka bir hükûmeti daha liberal bir politika uygulamaya sevkediyor. 24 Aralık 1934 tarihli bir kanunla piyasa gene serbest bırakılıyor, asgarî fiyat haddi kaldırılıyor. Bunun sonucu da, arz-talep kanunu başıboş bir şekilde işlemeye başladığından, fiyatların daha da çok düşmesi oluyor.

1936 teşrîî seçimlerinden hemen sonra güdümcülüğe, hem de daha sert bir güdümcülüğe dönüldü. 15 Ağustos 1936 tarihli bir kanunla üretici, tüketici, değirmenci ve idareci temsilcilerini bir araya getiren bir Ofis kuruldu. Bu Ofis'in görevi; buğday piyasasını yönetmek ve buğday fiyatını tesbit etmekti. Kararlar dörtte üç çoğunlukla alınacak ve çoğunluk sağlanamadığı takdirde hükûmet, bizzat fiyat tesbitine gidecekti. Ofis, dış ticaret tekelini elde tutuyordu ve iç alışlar da narh konmuş fiyatlar üze-

rinden ve evvelce tesbit edilmiş tacirler ve kooperatifler tarafından yapılabiliyordu. Böylelikle 1933 mevzuatının boşluğu doldurulmuş olmaktaydı.

Bu teşkilât, buğday piyasasını yatıştırmayı, düzenlemeyi başardı ve daha sonra çıkartılan bir kanun (17 Kasım 1940) buğday için uygulanan ilkeleri bütün tahıl çeşitlerine uygulıyarak Buğday Ofisi'ni, Ulusal Meslekleraras Tahıl Ofisi (Office National Interprofessionnel des Céréales O.N.I.C.) haline getirdi.

Endüstri anlaşmaları mevzuatı da buna benzer kaygılardan hareketle kurulmuştur. Satış fiyatlarındaki düşüşü frenlemek endişesi resmî makamları, rekabeti sınırlandırabilecek üreticilerin gruplaşmalarını teşvike sevketmiştir. Maliyet fiyatlarını indirmek gereği üretimin sınırlandırılmasını ve en iyi donatılmış, en verimli işletmeler elinde toplanmasını haklı gösteriyordu.

Şeker endüstrisinde, 30 Ekim 1935 tarihli bir kararname fiyatları tesbit ve üretimi sınırlandırmak için pancar ekicileriyle fabrika sahipleri arasında varılacak olan anlaşmaların, üretimin 4/5 ini temsil eden teşebbüslerin 4/5 ini bir araya getirdikleri takdirde mecburî nitelik kazanacakları esasını koydu. Değirmencilikte, 1935 ve 1938 kararnameleri, bir Meslekleraras Komite kurdu, yeni değirmenler açılmasını yasakladı, çalışmakta bulunan değirmenleri genişletti ve üretimi sınırlandırdı. Ayakkabıcılıkta

22 Mart 1936 tarihli bir kanun, Ticaret Bakanlığından izin alınmaksızın yeni mağaza açılmasını ve mevcut mağazaların genişletilmesini yasakladı. Balıkçılık, hindiba endüstrisi, potas endüstrisi de 1935 ile 1938 yılları arasında, bunlara benzer tedbirlere konu oldu.

Birçok Avrupa ülkesi aynı politikayı izledi.

İtalya'da, 16 Haziran 1932 tarihli bir kanun, üreticilerin % 70 inin talep etmesi halinde, mecburî konsorsiyumlar öngördü, 5 Şubat 1934 tarihli bir kanun da hükûmete her türlü yeni işletme kurulmasını yasaklama yetkisini verdi. Belçika'da 16 Ocak 1935 tarihli bir karar ile, üretim ilgili endüstri sektörlerinin insiyatifiyle kurulmuş mecburî karteller aracılığıyla nizamlandı. Hollanda'da 24 Mayıs 1935 tarihli bir kanun aynı meslek mensuplarının çoğunluğuyla varılmış bazı anlaşmalara mecburî nitelik tanıdı.

İngiltere de bu yola girdi.

Endüstri alanında, dokuma endüstrisi, gemi inşa endüstrisi, kimya endüstrisi, maden kömürü endüstrisi dallarında kartel kurma plânları pek başarıya ulaşmadı ama, 1930 tarihli bir kanun üretimi ile fiyatları nizamladı ve üretimin belirli ellerde toplanmasını, merkezleşmesini teşvik etti. Bir Merkez Üreticiler Kurulu tarafından ulusal bir üretim kontenjanı tesbit edildikten sonra bu kontenjan; havzalar, sonra maden kuyuları, daha sonra da bölge ku-

rulları arasında paylaştırıldı. Bu kurullar aynı zamanda satış fiyatlarının aşağı haddini de tesbit ettiler. «Kamu yararına uygun gördüğü maden kömürü işletmelerinin kaynaşmasına yardım için» bir Teorganizasyon Komisyonu kuruldu.

Tarım alanında, 1931 ve 1933 kanunları «Piyasa Plânları» tesbit ettiler. Üreticilerin üçte ikisinin talep ettiği mallar için üretim hacminin fiyatı v.b. tesbit edecek mecburî üretici grupları kurulabilecekti; bunlar da tüketici komitelerinin ve hükûmet komiserlerinin denetiminde bulunacaklardı. Patates, süt, şerbetçiotu ve domuz konularında bu tasarı gerçekleştirildi.

Böylelikle, gelenekleri bakımından kartellerin ve anlaşmaların aleyhinde olan birçok ülkenin, sonunda mecburî kartel kurma cihetine gittiği görülüyor. Büyük, merkezi işletmelerin lehinde olan hükümlere karşılık da bazen küçük çaptaki işleri korumak için tedbirler almak durumunda kalıyorlar; örneğin Fransa'da tek fiyatla ve ucuz satış yapan yeni mağazaların açılması (22 Mart 1936 kanunu) veya gezici satış kamyonlarının maliyeti (30 Ekim 1935 kararnamesi) gibi, küçük tacir için tehlikeli olan şeyler yasaklanıyor.

B) *Korporatizm denemeleri.* — Fransa ile Amerika Birleşik Devletleri böylece güdümcülük yoluna girerken, başka ülkeler de ekonomilerini yetkili bir korporatizm örgütü aracılığıyle daha dar ve da-

ha tam bir şekilde düzenleme yoluna gidiyorlar. Gerçekte ise bu değişik ad altında girişilen denemeler metod ve ruh bakımından yukarıda incelenen denemelerden pek de farklı değildir.

Bunlar içinden, yalnız Salazar tarafından Portekiz'de otuz yılı aşkın bir süredenberi uygulanagelen politika, korporatizm çizgisinden ayrılmamıştır ki, bu da şirket korporatizmi değil, devlet korporatizmidir. Fakat denemelerine en önemli ikisi olan İtalya ve Almanya denemeleri ise aksine bir güdümcülüğe bağlanmıştır. Almanya'da bu güdümcülük hemen hemen devletçilik haline gelmiştir.

Portekiz denemesinin olağandışı niteliği, Portekiz devletinin gerçek başkanı olan Coimbra Üniversitesi profesörlerinden O. Salazar'ın kişiliğinden doğmaktadır. Salazar, otoriter olmakla beraber, hıristiyan sosyal doktrininin derin izlerini taşıyan bir rejim kurmuş ve bu rejimi İtalyan ve Alman diktatörlerinin düştüğü aşırılıklardan korumasını bilmiştir.

Portekiz için son derece ciddî bir devrede iktidara geçti: Maliye berbat durumda, ekonomi tamamen bozuk ve düzensiz, âmme nizamı ise, ardı arkası gelmiyen karışıklıklardan (grevler, ayaklanmalar v.b.) tehlikeye düşmüş halde idi. Salazar işe enerjik bir şekilde bütçede dengeyi sağlamak suretiyle malî durumu düzeltmekle başladı, sonra ekonomiyi örgütlemeye girişti.

23 Eylül 1933 tarihli bir kanun, bütün meslekî (el sanatları), entellektüel (üniversiteler) ve dinsel (kiliseler) faaliyetleri içine alacak korporasyonlar kurulmasını öngördü. Ortaçağ'da olduğu gibi, toplum, örgütlenmiş gruplar bütünü olarak kabul edildi. Bu korporasyonlar, prensip bakımından, gönüllü olarak kurulacaktı, mecburî değildi. Örgütlenmeleri şöyle olacaktı:

Aslında korporasyonların temeli işveren sendikalarıyla işçi sendikaları olacaktı, ama bunlar özel tipte sendikalardı.

İşçi sendikaları konusunda, yeni rejimin kurulmasından önce mevcut olan ve çoğunluğu anarşist eğilimdeki sendikalar dağıtıldı. Yerlerine ulusal sendikalar kondu. Her ilde ve her meslek için bir tek ulusal sendika vardır ve devlet bunun statülerini, hesaplarını ve yöneticilerini denetliyebildiği gibi, istediği zaman dağıtmak yetkisine de sahiptir.

İşveren sendikaları veya *Gremios*'lar konusunda ise, iki kategori öngörülmüştür. Birinci kategori, yani ihtiyarî sendikalar bir ilin ve belirli bir üretim dalının işverenleri tarafından serbestçe kurulur. İşletme sahiplerinin en az yarısını bir araya getirir ve o meslek iş hacminin hiç olmazsa yarısını temsil ederse, resmî makamlar tarafından bu sendika, temsilci olarak tanınabilir. İkinci, yani mecburî sendikalar ise doğrudan doğruya hükûmet tarafından ku-

rulur ve belirli bir dalın bütün işletme sahiplerini bir araya toplar.

Korporasyonlarla toplanmış olan işçi ve işveren sendikaları, çalışma koşullarını bütün mesleğe uygulanabilecek toplu anlaşmalar aracılığıyla tesbit edecek ve üretim ile alış-verişi disipline sokacak, düzenliyecektir.

Gerçekte ise, bugüne kadar en önemli rolü oynıyan mecburî nitelikteki işveren sendikaları olmuştur. Buğday piyasası Porto şarabı piyasası böylece, gerçek Devlet Enstitüleri aracılığıyla örgütlenmiştir.

Başlangıçta, Siyasî Meclis yanında, fakat sırf istişarî nitelikte bir Korporatif Meclis öngörüldü. Bunun üyeleri prensip olarak, korporasyonlar tarafından seçilecekti, ama bu korporasyonların çoğu henüz kurulmamış bulunduğundan, üyeler bugüne kadar resmî makamlarca seçilegelmiştir.

Bu sebepten, özetle diyebiliriz ki, Portekiz rejimi şirket korporatizmi ilkelerine sadık olduğunu ilân etmekle beraber bugüne kadar bir devlet korporatizmi rejimi ve belirli bir yön verilmesini mecburî nitelikteki *Gremios* aracılığıyla sağlayan, aslında hükûmet olmuştur. Zaten Portekizli yöneticiler de daima bu rejimin ilgililere, ileride devletçe mesleklerin yönetiminin bırakılmasına hazırlık olarak yeterli bir korporatif bilinç aşılamak amacını güden geçici bir devir olduğunu belirtmekten geri durmamışlardır.

Gerçekte ilk korporasyonlar 1956 yılında kurulmuştur ve rejim şüphesiz yakın bir gelecekte kesin görünüşünü kazanmış olacaktır.

Burada, İtalya ile Almanya'nın giriştikleri, *korporatist* adı verilmemekle beraber, totaliter eğilimli bir ekonomi yönetimini gizleyemiyen ve bu ekonomiyi örgütleyen faşist rejimlerle beraber ömrü tükenen denemeler üzerinde uzun uzadıya durmıyacağız. Zaten işin aslına bakılacak olursa, rejimler, ekonomik olmaktan çok politik, hattâ, askerî kaygılardan doğmuştur ve kapitalizm tarihinde çok önemsiz ve arazî bir devreden ibaret kalacakları muhakkaktır.

Fransa'da işgal devresinde (1940-1944) Vichy Hükûmeti tarafından ekonomiyi örgütlemek için alınmış tedbirler konusunda da aynı şey söylenebilir. Gerçi bunlar, korporatif doktrine bağlılığı ifade ettikleri ölçüde, ilkeleri bakımından pek ilginç olan kurumlarla (Organizasyon Komiteleri, Endüstri Ürünlerini Dağıtım Ofisi, Köylü Korporasyonları v.b.) temsil edilmişlerdir. Fakat bu kurumların işleyişi, zamanın olağandışı koşulları (toprakların işgal altında oluşu, ağır vergiler, sefalet) yüzünden çok aksamıştır. Bu sebepten, o devir ekonomisi hakkında genel bir görüşe varmak hiç de kolay değildir.

Gene o tarihlerde, mevcut koşulların gerektirdiği, fiyat ve gelir kontrolü, yiyecek maddelerinin vesika ile dağıtımı, ve endüstri ürünlerinin resmî makamlarca dağıtılması gibi tedbirler için de aynı şey

söylenebilir. Yeni endüstri ve ticaret işletmeleri kurma yasağı gibi son derece antiliberal bir kararın alınması sebebini ise (9 Eylül 1939 kararnamesi), sırf silâh altına alınmış olanların veya esirlerin haklarını koruma endişesinde aramalıdır.

C) *Britanya'da girişilen, ekonominin plân yönetimi denemesi* üzerinde özellikle durmaya değer bir konudur.

1945 seçimleriyle başa geçen işçi hükûmeti, İkinci Dünya Savaşı bitiminde, Maliye Bakanı Sir Stafford Cripps'in çok geçmeden adını vereceği politikaya girişmiştir.

Söz konusu olan, hem ileride göreceğimiz bazı reformlarla (devleştirmeler) kapitalist sistemin strüktürünü değiştirmek, hem de ekonomi için bir yönetim, *Economic Planning* kurmaktır. Bu yönetim hükûmete savaş sonrasının kritik yılları süresince ekonominin gelişimini denetleme imkânını sağlıyacaktır.

Britanya hükûmetinin başlıca hedefleri, hem açığı ülkenin ekonomik ve politik bağımsızlığıyla altın ve döviz stoklarını tehlikeye düşüren ödeme dengesini yeniden kurmak, hem de savaş ekonomisinin sağlamış olduğu herkesin iş sahibi olması durumunu sürdürebilmektir.

İşçi Partisinin giriştiği denemeyi hakkıyla değerlendirmek için şurasını asla unutmamalıyız ki, söz konusu olan, artık 1933 deki gibi üretim fazlalı-

ğını değil, aksine yokluk ve sefalete yönetmektir. Endüstri potansiyelini tehlikeye düşürmüş, ticarî ve malî eğemenliğini sarsmış olan beş yıllık savaştan bitkin düşmüş Büyük Britanya, sert bir politika uygulamaya başlayacaktır. Bu mahrumiyet politikası savaş süresinin sıkıntı ve yoklukları içinde sabırsızlıkla beklenen hayat düzeyinin yükselişini, hesap dengesi kurumlası uğruna feda edecektir.

Bu da savaş sırasında uygulanmasına başlanmış olan ekonomiyi nizamlama tedbirlerinin devamını ve şiddetlendirilmesini gerektirecektir ki, bu tedbirler arasında, 1933-1934 yılları tipinde doğrudan doğruya müdahale usulleri yanında, Keynes ile taraftarlarınca öngörülmüş bulunan dolaylı denetim usulleri de yer almaktadır.

Tüketimin denetimi: Endüstri ürünlerinin resmî makamlarca dağıtımı ve yiyecek maddelerinin vesikaya tâbi tutulması;

Üretimin denetimi: Ham madde ve emeğin devletçe dağıtımı, bazı üretimlerin sınırlandırılması; ve diğer bazılarının işe teşvik edilmesi, aynı zamanda yatırımların da denetlenmesi ve yön verilmesi, tarım alanında teminat altına alınmış fiyat politikası ve piyasaların örgütlenmesi ;

Fiyatların denetimi: Narh koyma ve fiyatları dondurma usullerinin birlikte uygulanışı, aynı za-

manda da hem piyasaya mal sürümünü teşvik, hem de tüketimde fiyatların yükselişini önlemek amacıyla üreticilere yapılacak devlet yardımının genelleştirilmesi;

Gelirlerin denetimi: Ücret ve kiraların dondurulması, faizlerin sınırlandırılması ve özellikle çok dereceli bir vergileme sistemiyle gelirlerin dağılımında sistemli politika izlenmesi ve bütçenin Sosyal Güvenlik finansmanına geniş ölçüde katılması;

Kredi ile paranın denetimi: Bankaların avans miktarının sınırlandırılması, ve hisse senedi ve borç senedi emisyonunun nizamlanması, aynı zamanda da açık pazar işlemlerinde faiz haddi oyunları;

Dış ticaret ve kambiyo denetimi: Sıkı bir ithalât ve ihracat lisansı rejimi ve bunu tamamlıyan hükûmet alışları ile imtiyazlı satışlar ve Sterling Bölgesi'nin takviyesi (transfer serbestisinin kaldırılması, döviz tahdidi usulleriyle gerçekleştirilmiştir.

Böylelikle Britanya hükümeti altın ve döviz stoklarının dışarıya akmasını önleyebildi, bir geçiş buhranını bertaraf ederek ekonomik faaliyetin canlanmasını sağlayabildi ve Sterling'in devalüasyonuna engel olamadıysa da, hiç olmazsa düşüşünü çok ciddî bir şekilde sınırlandırmayı başarabildi.

Hiç şüphesiz böylesine kalabalık nizamlama ve denetimler, ulusal gelenekleri bakımından özgürlüğe tutkun bir ulus için çok güç taşınabilen bir boyunduruk teşkil ediyordu. Fakat gene de halk bunlara ül-

kenin çıkarları gerektirdiği sürece hayranlık uyandırıcı bir disiplin ve vatandaşlık bilinci ile boyun eğmesini bilmiştir. Ancak iç üretim kalkınıp da arz ile talep arasındaki dengenin yeniden kurulmasından sonradır ki doğrudan doğruya denetimler yavaş yavaş kaldırılmış, ancak halk kitlesinin daha az hissettiği, dolaylı ve global müdahale yolları muhafaza edilmiştir.

D) *Fransızların giriştiği ekonomik plânlama denemesi* aksine, çok daha devamlı ve derin bir kapsama sahip görünmektedir.

«Anavatanın ve denizaşırı toprakların ekonomik donatımı ve modernleşmesi için bir toplu plân» hazırlamakla görevli genel bir Komiserlik, İkinci Dünya Savaşı bitiminde kuruldu.

Söz konusu olan, hem Fransız ekonomisinin iki savaş arası yatırım azlığından ve durgunluktan ileri gelen eskimesine bir çare bularak savaş sebebiyle tahrip edilmiş donatımı yeniden kurup modernleştirmek, hem de dört yıllık savaş ve işgalden bitkin düşmüş bir Fransa'da ekonomik faaliyetin mümkün olduğu kadar kısa zamanda canlandırılmasını sağlamaktı.

Bunun içindir ki, Monnet Plânı denen (Avrupa Kömür ve Çelik Birliği Birinci Başkanlığına getirilinceye kadar Plân'ın Genel Komiseri kalacak olan Mennet'nin adından) ve 1947-1950 devresi için öngörülmüş olan plân temel endüstrilerin geliştirilmesi

anafikri etrafında toplanmıştı. Bundan sonraki dört yıllık plânlara gerek ekonomik faaliyetin ilerlemesi, gerekse başlangıçtaki tecrübî metodlar yerine orijinal bir plânlama metodu getirilmesi gözönünde tutularak, oldukça değişik yön verilmiştir.

Güdülen amaçlar bakımından fiiliyatta uzatılmış olan birinci plân, Marshall Plânı'nın sona erme zamanı 1952 ye kadar üretimi 1929 düzeyinin % 25 oranında üzerine çıkartabilmek için, kömür, elektrik, çimento, ulaşım, tarım donatımı, yakıt ve yağlar sektörlerinde önemli bir yatırım programının gerçekleştirilmesini öngörüyordu.

İkinci plân (1954-1957) Fransız ekonomisinin daha büyük bir kısmını kapsıyacak şekilde genişletildi (tarım, konut, değişim endüstrileri, denizaşırı topraklar) ve madde ve insan kaynaklarını tam randımanla çalıştıracağı umulan temel işlere önem verildi: Modern üretim metodlarının yaygınlaştırılması, işletmelerde uzmanlaşma ve yenilenme, tarım piyasalarının örgütlenmesi gibi.

Üçüncü plân (1957-1961) bellibaşlı üç amaç güdüyordu: Dış alış-verişlerde uzun ömürlü bir denge Ortak Pazarı'na ayak uydurmasını kolaylaştırmak sağlamak, Fransız ekonomisinin verimini, Avrupa amacıyla arttırmak, gittikçe kalabalıklaşan bir gençliğin meslekî eğitimini sağlamak ve onu ekonomik ve toplumsal hayata katılmaya hazırlamak.

Nihayet, 1962 başında yürürlüğe giren dördün-

cü plân hem kollektif, hem de bireysel ihtiyaçlara karşılık vermektedir.

Kollektif amaçları bilimsel ve teknik araştırmanın geliştirilmesi, ihtiyarlara, anavatana göçetmiş olanlara, geliri düşük olanlara, az gelişmiş bölgelere ve özellikle Fransızca konuşan Afrika devletlerine karşı faal bir dayanışma politikası millî müdafaanın modernleştirilmesi gibi konulardır.

Bireysel amaçları ise, çalışma süresinin ve zorluklarının azaltılması yoluyla hayat koşullarının düzeltilmesi, alış gücünün arttırılması, mal ve bireysel hizmet tüketiminin çoğaltılması, konut, şehircilik, öğretim, halk kültür ve sağlığı gibi kollektif hizmetlerin geliştirilmesidir.

Bunları yapabilmek için, Fransız ekonomisince kabul edilmiş olan artış hızı yılda % 5,5 dir ki bu, brüt ulusal ürünün dört yılda % 24 lük bir artış göstermesini sağlayacaktır.

Şüphesiz bu ortalama rakam içinde sektörden sektöre oldukça değişebilen alçalış ve yükselişler gizlidir. Fransız ulusal muharebesinin kaydettiği ilerleme global ve sektörlerle ilgili amaçların tesbitinde çok daha doğru tahminlere dayanılmasını mümkün kılmıştır. Bugün, temel dengeleri ,(brüt iç üretim, ev ekonomisinin tüketimi, brüt kapital teşekkülü v.b.) etkileyen global miktarları ve karakteristik dalgalanmaları çok daha iyi tanımak, bilmek mümkün olmaktadır.

Ayrı zamanda, ödeme dengesini sağlamlaştırmaya, kollektif donatım ve kalkınmayı sağlayabilmek için tahsis edilecek kaynakları arttırmaya, yeteri kadar gelişmemiş olanlar için eğitim, gelişmekte olanlar için eşlik politikası gütmek suretiyle bölge ve illerin ekonomik kalkınmasına önayak olmaya da çalışılacaktır.

Fransız plânlarının hazırlanış metodları da bu zaman içinde geniş ölçüde ilerleme kaydetmiştir. Gerek hazırlanış, gerekse uygulanış safhalarında genel Komiserlik uzmanlarıyla çok sıkı bir işbirliği kurmak kaygısından esinen metodlardır bunlar.

Bu işbirliği işletme sahiplerini, ekicileri, sendikacıları ve işveren yöneticilerini, uzmanlarla memurları bir arada toplayan bir modernleştirme Komisyonu tarafından gerçekleştirilmekte, sağlanmaktadır.

Dikey komisyonlar bir ekonomik ve toplumsal faaliyet sektörünün gelişmesinden doğan sorunların bütününü inceler, yatay komisyonlar ise büyük genel sorun konusunda edinilen bilgiler (yatırım, işgücü, araştırma, verim, bölgesel kalkınma) den bir sentez kurmakla görevlidir.

Bu komisyonların bir görevi de her dalın ayrı ayrı kalkınma imkânlarını ve özellikle iç ve dış pazarların gelişme ihtimallerini incelemektir, plânın son yılında varılacak özel sonuçları bunlardan çıkar-

tarak bu amaçların gerektirdiği çeşitli usulleri ve yolları tesbit ederler.

Komiserlik tarafından plân tasarısı, sektör değerlendirmelerinin doğruluğu kontrol edildikten sonra ve Komisyonların raporları esas tutularak hazırlanır. Bu tasarı sonra toplumsal meslekî çıkarları temsil eden örgütlere, incelenmek üzere verilir (bu örgütler, Plân Yüksek Kurulu, Ekonomik ve Sosyal Kurul gibi örgütlerdir) ve en sonra da Parlâmento'nun onayına sunulur.

Bu demektir ki Fransız plânlaması, âhenkli bir şekilde hareket eden bu ekonominin çerçevesi içinde hazırlanır. Bu ekonomiyi F. Bloch-Lainé şöyle tanımlıyor: «Devlet —veya ikinci derecede topluluklarla— temsilcileriyle işletme (statüleri ne olursa olsun) temsilcilerinin, bilgisi alış-verişi yapmak, tahminlerini karşılaştırmak ve birlikte kâh kararlar almak, kâh hükûmete verilecek öğütleri tesbit etmek üzere, örgütlenmiş bir şekilde toplandıkları bir rejimdir.

Kollektivist ülkelerin otoriter ve tam plânlamasına karşılık yumuşak ve kısmî olan bu plânlama, daha ziyade, bir *yol gösterici programlaştırma* sayılabilir; ve sadece işletmelere, uygulanışları zorlama ve yasaklamalarla değil de, malî teşviklerle gerçekleştirilen tekliflerde bulunmayı öngörür.

Bu bakımdan, «ekonomik kalkınma ve toplumsal ilerlemeye yön verme aracı ve yatırım program-

ları çerçevesi» olan Fransız plânı, bireysel özgürlük ile ulusal topluluk çıkarı arasındaki belirli çelişmeyi kapitalist sistem içinde çözebilme uğruna gösterilen bir çaba sayılabilir.

Fakat başarısı Büyük Britanya ve İtalya gibi ülkeleri aynı yola girmeye sevketmeye yetmiştir. Avrupa Birliği Komisyonu 1961 de altı üye ülkeye aynı tipte bir «ortak programlamaya» gitmelerini salık vermiştir.

2. *Ekonominin strüktürüne müdahale.* — Daha 1939 savaşından önce, çeşitli düşünce akımları, kapitalist sistemin içinde, bu sistemin en ciddî aksaklıklarına çare bulabilecek reformlara gidilmesini istemişlerdir. Bunlar, bazılarınca kilit sektörleri, gücü anonim şirketlerin gelişmesi ve teşebbüslerin tek elde toplanmasıyla durmadan artan malî derebeyliklerin pençesinden kurtarmak, bazılarınca da ücretli personeli teşebbüsün yönetimine katmak suretiyle teşebbüsün statüsünü değiştirmek gibi şeylerdir.

A) *Devletleştirme hareketleri.* — Sendikacılık uzun süredenberi temel endüstrilerin âmme sektörüne transfer edilmesini istiyordu ve 1929 dünya buhranının en şiddetli devrinde Belçikalı sosyalist Henri de Man, ekonominin üç sektöre ayrılması plânını sunuyordu. Bu sektörler şunlardır: Kilit-endüstrileri ve özel tekellere konu teşkil eden endüstrileri içine alan bir devletleştirilmiş sektör; kartelleştirilmiş, sözleşmelerin rekabeti tehlikeye düşürdüğü endüs-

trileri bir araya getiren bir kontrol altındaki sektör; özel teşebbüse terkedilmiş, ve tarım ile ticareti kapsayan bir serbest sektör.

Man Plânı hemen hemen her ülkede pek çok harekete önayak olacaktır, ama bir devletleştirme dalgasının Avrupa ülkelerinin çoğunu sarsması için savaşı ve liberal kapitalizme getirdiği ek sarsıntıları beklemek gerekecektir. Burada sadece Fransız ve İngiliz örneklerinden söz edelim.

Fransa bu yolda iki savaş arasında, çeşitli endüstri ve ticaret ofisleri kurmak (Azot Ofisi, Buğday Ofisi) ve özellikle 1936 seçimlerinden sonra Emisyon Bankası ile bazı silâh fabrikalarını devletleştirmek suretiyle ilk adımı atmıştı.

Fakat Kurtuluş sırasında çok daha güçlü bir hareket başladı. Ulusal Mukavemet Kurulu'nun programı ulusal âmme hizmeti niteliği taşıyan (madenler, ulaşım, enerji kaynakları) işletmelerle devletin bağımsızlığını malî bir derebeylik lehine tehlikeye düşürebilecek nitelikte (bankalar, sigortalar) teşebbüslerin devletleştirilmesini öngörüyordu. 1946 Anayasası da bu gibi teşebbüslerin toplumun malı haline getirilmesi ilkesini kabul etmişti.

1945 ile 1946 arasında çeşitli kanun ve kararnameler bu ilkeyi kömür madenlerine, gaz ve elektrik endüstrilerine, hava ulaşımına, dört büyük tasarruf bankasına (Société Générale, Crédit Lyonnais, Comptoir d'Escompte, Banque Nationale Pour le Com-

merce et l'Industrie), en önemli on beş sigorta şirketine ve nihayet bambaşka nedenlerle, Renault otomobil fabrikalarına uyguladı.

Müikiyet transferi, bu son hal dışında eski hisse senedi sahiplerine tazminat ödenmesi suretiyle gerçekleştirildi ve devletleştirilmiş işletmelerin idaresi de üçlü bir temel üzerine kuruldu. Yönetim kurulları devlet, personel ve daimî müşteri temsilcilerinden meydana getirildi.

Bu tedbirler üretim aygıtının modernleştirilmesi ve donatımı uğruna harcanan çabalarla tamamlanıyordu. Bu çabalar da Fransız ekonomisine verilmesi arzu edilen yönü ve öngörülen hedeflere ulaşabilme imkânlarını tesbit eden yumuşak ve kısmî plânlar (Monnet plânı, Hirsch plânı) kanalıyla gerçekleşiyordu. Fakat hiç şüphesiz bu program özel sektörden çok âmme sektörü için emredici nitelik taşımaktaydı.

İngiltere aynı tarihlerde benzer reformlar gerçekleştirmekteydi. Bu reformlar o devre kadar yalnız belediyelerin bazı endüstri ve ticaret hizmetlerine (gaz, su, genel ulaşım) el koyduğu ve resmî devlet idarelerinin hemen hemen hiç bilinmediği bir ülke için çok daha beklenmedik nitelik taşımaktaydı.

Labour Party çoktandır maden kömürü endüstrisinin devletleştirilmesini istiyordu. İktidara gelince bu taleplerine ulusal ekonomi için hayatî önem taşıyan bütün endüstrileri kattı. Hattâ özel teşeb-

büs tarafından gereğince işletilemiyen endüstrilerin (gemi şantiyeleri) ve tüketiciler için tehlikeli tekellere konu teşkil eden endüstrilerin (şeker, çimento, kimya endüstrisi) bile devletleştirilmesini öngördüyse de, bunları gerçekleştirmedi.

Sonuç olarak, alınan tedbirler, İngiltere Bankası'nı, kömür işletmelerini, sivil havacılığı, ve telekomünikasyonu, gaz ve elektriği, hattâ şiddetli karşıkoymalara rağmen kara ve demiryolu ile demir ve çelik endüstrisini etkiledi. Buna karşılık İngiltere Bankası'ndan daha talihli çıkan beş büyük tasarruf bankasına da, sigorta şirketlerine de ilişilmedi.

Fransa'da olduğu gibi, elkoyma, para ve devlet tahvili olarak ödenen tazminatlar karşılığı yapıldı. Fakat ulusal işletmelerin yönetimi, Fransa'dan iki esas noktada ayrılır: Bir defa, İngiltere'de ekonomik yapı çok daha ademî merkeziyetçidir, hemen hemen her dalda bölgesel örgütler merkezî örgütleri destekler. İkincisi de, Yönetim Kurullarında Fransa'da olduğu gibi üçlü bir temsilci yapısı ve personel temsilcileri yoktur ve sadece yetkili kişilerden meydana gelmiştir, tüketiciler ise ancak İstişarî Komitelere katılırlar.

İşçi hükûmetinin gerçekleştirildiği son iki devletleştirmenin, yani karayolları ulaşımı ile demir ve çelik endüstrisi dallarının devletleştirilmesinin 1953 de iktidara geçen muhafazakâr Hükûmet tarafından

iptal edildiğini ve ilgili işletmelerin tekrar özel sektöre döndüğünü de hatırlatalım.

B) *Personelin işletme yönetimine katılması.* — Böylelikle bazı endüstri ve ticaret dalları tüm halinde kapitalist normlardan uzaklaştırılırken bazı ülkelerde başka bir hareket de bu kısmî sosyalizasyondan kendini kurtarmış olan bütün dalları etkileyecek, özel teşebbüsün üzerine dayandığı ilkeyi, kapital ile işin birbirinden ayrılması ilkesini tehlikeye düşürecektir.

İşçilerin yönetime katılması, liberal kapitalizmin ilk yıllarında yürürlükte olan işletme kavramından çok değişik olan bir kavramdan çıkmıştır. Artık işçilere, işlerini satan basit ücretliler olarak değil de, işin başarısında payı olan ortaklar göziyle bakılmaktadır. Bu, iş akdini toplum anlaşmasından alınmış öğelerle hafifletme eğilimi veya F. Perroux'nun arzuladığı gibi, işletmenin hayatında rol oynıyan iki elemanı, yani kapital ile işi kaynaştırabilme eğilimidir. İşçiler tıpkı bazı ortakların işletmeye kapital getirmesine karşılık, iş getiren hissedarlar sayılmaktadır.

Fiiliyatta ise, uygulanan metodlar, devirlere göre değişik olmuştur. İki savaş arasında personelin özellikle kâra veya işin kapitaline katılması öngörüldü: Kurtuluş sırasında ise, İşletme Komitelerinin kurulmasıyla, yönetime katılmaya önem verildi.

Biz burada sadece bu son şekil üzerinde dura-

cağız. Aslında, gerçek bir «İşletme reformu» saydığımız da bu şekildir.

Çok zaman «işçi denetimi» adıverilen, personelin yönetime katılışı gide gide işletme statüsünün tamamiyle değişmesi şekline varırdı. İşveren işinin mutlak sahibi olmaktan çıkardı. Sadece kapital koyması dolayısıyla hak sahibi olabilir ve bir de kişisel teknik ve ticari çalışmasından doğan bazı hakları bulunabilirdi. Fakat otoriteyi personel delegeleriyle paylaşmak ve onların denetimini kabul etmek zorunda kalırdı.

Henüz okadar ileri gitmemekle beraber bir dereceye kadar işçi denetimini öngören bir hareket savaş sonrasında birçok kapitalist ülkede kendisini hissettirmeye başlamıştır.

Savaştan önce veya savaş sırasında birçok ülkede (İngiltere, İsveç, Birleşik Amerika) çeşitli İşçi Kurulları denemelerine girişilmiş, fakat Mussolini'nin pek geçici neofaşist Cumhuriyetince 1945 yılında girişilen deneme dışında hiçbiri işçilerin yönetime gerçekten katılması gereğine karşılık verememiştir. Gerçekten de bu kurulların çoğunun ancak toplumsal (sosyal işlerin yönetimi, iş mevzuatının uygulanışının denetimi), teknik veya mesleki (işin daha iyi bir şekilde örgütlenmesinde işbirliği, kazaların önlenmesi) yetkileri olmuş, ekonomik yetkileri olmamıştır. Bunların hiç bir sorumlulukları yoktu ve

üretime yön verilişinde, ücretlerin tesbitinde, kârın pay edilmesinde hiç bir söz sahibi değillerdi.

Oysa ki, 1945 denberi hiç olmazsa iki ülke bu kavramı, özellikle anlam taşıyan iki deneme ile aşmışlardır ki, bunlar Fransa ve Almanya'dır.

Fransa'da işletmelerin yönetimi üzerinde işçi denetimi ilkesi Genel İşçi Örgütü'nün kuruluşuyla beraber önerilmiş ve 1936'da işçilerin yönetim iş ve sorumluluklarına hazırlanması ve bunun için de bir iş kapitali kurulması ve işçi temsilcilerine Yönetim Kurullarına girebilme imkânının tanınması talep edilmiştir.

Ulusal Mukavemet Konseyi programında yeniden ele alınan bu fikir, 22 Şubat 1945 tarihli bir kararname ve 16 Mayıs 1946 tarihli İşletme Komiteleri Kanunu ile kabul edilmiştir.

Elliden fazla işçi çalıştıran bütün endüstri veya ticaret işletmelerinde bir Komite kurulması mecburîdir. Bu komite, işçi ve yönetici sendikalarının gösterdiği adaylar arasından seçilmiş ve sayıları toplam mevcudun miktarına göre değişen personel delegelerinden kuruludur.

Ayda en aşağı bir kez işletme şefinin başkanlığında toplanan Komite'nin üç alanda yetkileri vardır:

Sosyal: İşçileri ve ailelerini ilgilendiren sosyal işlerin yönetimi; kantin, çocuk bakımevleri, işçi parkları gibi; sosyal mevzuatın uygulanması.

Teknik: İşletmenin örgütlenmesi konusunda teklifler, bireysel verimi veya toplam üretimi arttırmayı hedef tutan tedbirler.

Ekonomik: İşletmenin yönetim ve genel gidişini ilgilendiren bütün sorunlarda Komite'ye danışmak mecburîdir. Hattâ 1946 kanunundan sonra Komite'nin yetkileri ücret ve fiyatları bile kapsar. Elde edilen kârı Komite'ye bildirmek de mecburîdir ve bu kârın nerelerde kullanılacağı konusunda tekliflerde bulunabilir. İşletme şefi yılda hiç olmazsa bir kez işletmenin faaliyeti ve gelecek yıl için tasarıları konusunda Komite'ye bir rapor sunmak zorundadır.

Anonim şirket olarak örgütlenmiş teşebbüslerde genel kurul toplantısından önce hesap ve raporlar Komite'ye sunulacaktır; Komite hesap komiserlerinden izahat isteyebilir ve üye Kurulu'nun bütün oturumlarına katılır.

Ekonomik nitelikteki bu yetkiler yeni Fransız mevzuatının en önemli ve en orijinal kısmını teşkil eder. İşletmenin yürüyüşü üzerinde gerçek bir denetimin başlangıcı sayılır ve özellikle işletmenin malî sonuçlarının Komite'ye bildirilmesi bakımından, işverenlerin çok şiddetli mukavemetiyle karşılaşmıştır.

Denemenin başlangıcındanberi İşletme Komitelerinin bu ekonomik yetkilerle pek ilgilenmeyişleri çok şaşırtıcı bir durumdur. İşletmenin malî ve ticarî gidişine pek önem vermeyip özellikle sosyal yetki-

lerine ilgi göstermişlerdir. Çoğu için, kantin sorunu en önemli sorun sayılmıştır.

Bu da şüphesiz o devirde yiyecek bulma güçlüğüyle izah edilebilirse de aynı zamanda işçi çoğunluğundaki ekonomik eğitim eksikliğinin de bir sonucudur. Reformun kapsamını ve ellerine verilen aracın değerini anlıyamamışlardır. Bir diğer sebep de, basit hak arama veya savunma politikasından, işletmeler yönetiminin genel sorunlarını gözönünde tutabilecek duruma yükselebilmiş sendikacıların eksikliğidir.

Daha yeni olan *Alman denemesi* ise daha olumlu yönde ilerlemektedir. 1920 İşletme Konseyleri Kurumu ve Hıristiyan Demokratların programınca hazırlanan ortak-yönetim, 1949 yılında işçi sınıfının bir tek sendika halinde gruplaşmasıyla kolaylaşmıştır.

Yeni Alman Sendikaları Konfederasyonu, yalnız işçilerin işletmenin yönetimine katılmasını taleple kalmıyor, aynı zamanda ekonomik aygıtın yeniden örgütenmesini ve sendikaların ekonomik hayatın her devresine katılabilmesini de istiyordu.

21 Mayıs 1951 tarihli bir kanun bu taleplerden birincisini kısmen gerçekleştirdi. İşçilerin 1000 den fazla işçi çalıştıran maden ve demir endüstrisi işletmelerinde Yönetim Kurulunda ve Direktörler Kurulunda temsil edilmelerini kabul etti.

Yönetim Kurulunda işletmenin büyüklüğüne

göre Hissedarlar Genel Kurulu tarafından seçilmiş ve kapitali temsil edecek beş ilâ on üye ile işçi örgütleri tarafından seçilmiş aynı sayıda işçi temsilcisi bulunacaktı. Bunlara, «oylamada çoğunluk sağlayacak bir üçüncü taraf» olarak her iki kategorinin teknik ve ekonomik yetkilerine güvenerek seçtiği ek bir üye de katılacaktı.

Direktörler Kuruluna gelince, bunlarda da bir teknik direktör, bir ticarî direktör ve bir de sosyal direktör bulunacak, bu sonuncusu işçi temsilcilerinin çoğunluğunu istemezse, seçilemeyecekti. Çok zaman da, sendika örgütleri yöneticileri arasından seçilirdi.

Bu denemenin ilk sonuçları memnun edici gibi görünüyor. Sosyal hava yumuşamıştır; üretim çoğalmış, verim artmıştır. Bununla beraber, bu formül, sendikacıların istediği gibi endüstrinin tamamını kapsamına alamamıştır.

Fakat böyle bir reform asla küçümsenemez. Burada yeniden söz konusu edilen, kapitalist teşebbüsün temelleridir ve bu yeni işletme yapısı, genelleşecek olursa, iş pazarında da, ürün pazarında da tamamen farklı strüktürler ortaya çıkaracaktır.

Bununla beraber, şurasını kaydedelim ki, birçok kapitalist ülkede, Birleşik Amerika'da, hattâ İngiltere'de veya İskandinavya'da işletme yönetimine katılış, sendikaların talepleri arasında yer almaz; onlar

bu yönetim sorumluluğunu işverenlere bırakmayı ve faaliyetlerini iş gücünün sosyal ürüne daha geniş ölçüde katılması konusunda yoğunlaştırmayı tercih ederler.

★

Görülüyor ki özet olarak XX nci yüzyıl ortası kapitalizmi geçen yüzyıl kapitalizminden hissedilir derecede farklıdır.

Pazar değişmiş, küçük özel işletmeler arasında bir rekabet rejimi olmaktan, gruplar arasında tekele dayanan bir rekabet rejimi, hattâ bu guruplarla gittikçe daha geniş ekonomi sektörlerini kapsayan âmme işletmeleri arasındaki rekabet rejimi haline geçmiştir.

İşletme şeflerinin de ekonomi davranışında gelişme olmuştur. Kazanç ve yayılma peşinde koşan Endüstri Devrimi öncüleri yerlerini, geçici bir kalkınmadan çok kusursuz bir yönetim düşüncesine saplamış teknotratlara veya yöneticilere bırakmış bulunmaktadır.

Bunun sonucu olarak Devlet'in ekonomi karşısında takındığı tutum da değişmiştir. Sistematik çekimserliğinden vazgeçmiş ve gerek tüketicileri muhtemel tekel suiistimallerine karşı korumak, gerek işçileri belirli bir işveren zümresinin aşırılıklarından korumak, gerekse bizzat işletme şeflerini artık tehlikelerinden başka bir şeyini görmek isteme-

diği bir rekabete karşı korumak için müdahalede bulunmaktadır.

Müdahale tekniği de deneylerin ışığı altında mükemmelleşmiştir. Başlangıçtaki düzensiz ve birbirini tutmaz, denetlenenler tarafından hiçbir zaman hoş karşılanmayan ve genellikle etkisiz kalan doğrudan doğruya denetimler şeklindeki usullerin yerine şimdi ulusal gelir konusunda daha iyi edinilmiş bilgilere dayandırılan dolaylı ve global metodlarla uygulanan müdahale usullerini tercih etmektedir; bunlar ulusal kredi politikası, para politikası, hattâ maliye politikası gibi şeylerdir. Üstelik Devlet, ekonominin önemli sektörlerinin yönetimini de üzerine almakta ve gelişiminin safhalarını öngören plânlarla yönetimini etkilemekte de tereddüt göstermez.

Jandarma Devlet, yerini koruyucu Devlet'e ve hattâ, Jean Marchal'in deyimiyle Faust'vari bir devlete terketmiştir artık. Fakat devlet temsilcileriyle işletme temsilcileri arasında âhenkli işleyen bir ekonomi kurulması öyle görülüyor ki, şu son yıllarda, neo kapitalizmin kaydettiği gelişimin en orijinal ve en etkili sonucudur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOLLEKTİVİST PLÂN EKONOMİSİ

Kollektivist ekonomide, kelimenin klâsik anlamıyla pazar yoktur. Fakat gene bir alışveriş ekonomisidir, şu bakımdan ki, bireyler daima bir tek mal kategorisinde uzmanlaşmışlardır ve onu, kendileri üretmekten vazgeçtikleri mallara karşılık verirler. Fakat bu alış-verişler artık arz ve taleplerin karşılaşıp bir fiyat tespit ettiği ve üretime yön verdiği bir pazarda yapılmaz. Resmî makamlar tarafından re'sen tespit edilmiş koşullar altında olur; üretilecek malları, herkese düşen görevi ve herkesin toplum gelirinden alacağı payı tayin eden de gene resmî makamlardır. Bu tayin işini, genellikle ekonomik faaliyeti tesbit eden belirli süreli bir plân aracılığıyla yaptıklarından, bu ekonomiye plân ekonomisi adı verilir.

Şurasını önemle belirtelim ki bu plân, ekonomik ve toplumsal hayatın bütün yönlerini, bütün üretim etken ve ajanlarını kapsayan ve otoriter nitelik taşıyan bir plândır; kapitalist ekonomide bazen rastlanan esnek ve kısmî plânlama ile benzerliği yoktur.

Bu sistem, sosyalleştirilmiş ekonomilerin sistemidir. Tarihte ilginç bir örneğini Colomb-öncesi devrinin Peru'sunda İnka kırallığında buluyoruz. Ortaçağ ortalarında, X uncu yüzyıla doğru İnka hükümdarları geleceğin Güney Amerika'sında bir kollektivist toplum meydana getirmişlerdir. Bu toplumun içinde ekonomik faaliyet, tamamiyle herkesin işini ve gelir kaynaklarını tespit ve tayin eden resmî makamlar tarafından plânlanıyordu. İspanyol fetihleri, dört yüzyılı aşkın bir zaman süresi boyunca tutunmuş ve gelişmiş olan bu şaşırtıcı ve parlak uygarlığa son verdirecekti.

Zamanımızda, Sovyet Rusya'da 1917 denberi, halk cumhuriyetlerinde İkinci Dünya Savaşının bitimindenberi yeni kollektivist denemeler yürütülmektedir. Hepsi de katı ve mutaassıp kollektivist ilkelere az veya çok uyan safhalar geçirmişlerdir ve bugün de bu ilkelere tam anlamıyla sadık değillerdir. Bu sebepten, önce kollektivist ekonominin bir teorik şemasını çizecek ve sonra da Rus denemesiyle Rusya'nın uydusu olan ülkelerin denemelerini gözden geçireceğiz.

I

KOLLEKTİVİST EKONOMİNİN TEORİK ŞEMASI

Kollektivist ekonomi, kapitalist sistemin teknik özelliklerini muhafaza eder. Ondan yalnız hukukî ve psikolojik açıdan ayrılır.

I. Teknik özellikler

Kapitalist ekonomide olduğu gibi, burada da çok mükemmelleştirilmiş, çok ilerlemiş bir üretim ve alış-veriş tekniğinden yararlanılmaktadır. Bu da pazarın ulusal ve hattâ uluslararası bir çevreye yayılması ve üretimin böyle bir çevre çapında artışı ile mümkün olabilmiş ve gerekmiştir.

1. *Makineleşme* üretimde birinci derecede rol oynar. En son keşiflerden, en ileri icatlardan yararlanır. Bu açıdan denebilir ki kollektivist ekonomi de tıpkı karşıt sistem gibi, kapitale dayanır. Buradaki kapital teknik anlamda yani başka malları üretecek mallar olarak ele alınıştır ve ham madde ile insan emeği (örneğin makineler) arasında yer almaktadır. Kapitalist değil, fakat kapitalistiktir.

2. *İşbölümü* bu ekonomide kapitalist ekonomide olduğu kadar ileridir. Modern kollektivist ekonomi karmaşık bir ekonomidir, o da tarım, endüstri, ticaret ve ulaşım alanlarında dengeli bir kalkınmaya ihtiyaç gösterir.

Bu sistemde ekonomik faaliyet uzmanlaşmış meslek ve zanaatler arasında paylaştırılmıştır ve her işletmenin içinde görülecek işin teknik yönden birinci safhada görülecek işlere bölünmesi oldukça ileri götürülmüştür.

Üretim metotları ussal (rasyonel) hale getirilmiştir; Sovyet propagandasının, çevresinde büyük gürültü kopardığı Stakhanovizm yani işin bilimsel örgütlenmesi ve verimliliğin arttırılması metodu, aslında Taylorizmin pek kapitalist bir şeklinden başka bir şey değildir.

II. Hukukî özellikler

Hukukî açıdan ise, kapitalist ekonomi ile kollektivist ekonomi arasında temel bir karşıtlık vardır. Üretim araçlarının özel mülkiyeti tamamiyle kaldırılmıştır. İkincisinde, bütün üretim malları, toprak, fabrikalar, madenler, ulaşım yolları Devlet'in emrine verilmiştir; Devlet de bunları vatandaşlar arasında paylaştırır veya daha doğrusu her vatandaşı bunlardan birinin işletmesiyle görevlendirir. Bundan da şu sonuçlar çıkar;

1. *Gelirlerin dağılımı sorununun çözülmesi :* Toplumsal gelir, yani bu şekilde elde edilen kollektif üretimin değeri, malzeme amortismanını karşılamak için ayrılan bir kısım dışında, resmî makamların kararıyla, üretim işinde elbirliğiyle çalışmış olanlar arasında pay edilir. Her işçi meydana getirdiği iş karşılığında az veya çok bir alış gücüne sahip olur. Bu alış gücü, ister bazı malların veya bazı hizmetlerin belirli miktarlarını hak kazandıran bonolar şeklinde, isterse seçeceği mal veya hizmetleri elde etmesine imkân sağlayacak para şeklinde olabilir.

Bu sistemde kapitalist müteşebbisin kârına yer yoktur. Bütün üreticilere ücret bağlanmıştır.

2. *Toplumsal sınıfların ortadan kalkması.* Böylelikle kapitalistlerle proleterleri biribirinden ayıran uçurum doldurulmuş olmaktadır. Artık bir yandaki mülk sahipleriyle veya yöneticilerle öte yandaki, onlara tâbi uygulayıcıları birbiri karşısına dikecek hiç bir karşıt çıkar mevcut değildir. Özel mülk sahibi yoktur ve daima ihtiyaç duyulan teknik yöneticiler ise uygulayıcılar gibi, sadece ücret karşılığı çalışan kişilerdir.

Fakat bu, hepsinin aynı gelire sahip olduğu, eşit ücret aldığı anlamına gelmez. Gerek ara bir safhada gösterilen çabalar arasındaki farklara, gerek son safhadaki sübjektif ihtiyaç farklarına dayanan eşitsizlikler burada da mevcuttur. Fakat çalışmayan,

gelir sahibi olamaz ve bu sebepten, bazı kişilerin diğerlerini istismar etmesi duygusu yokedilmiş bulunmaktadır.

Fakat bu, hepsinin aynı gelire sahip olduğu, eşit ücret aldığı anlamına gelmez. Gerek ara bir safhada gösterilen çabalar arasındaki farklara, gerek son safhadaki sübjektif ihtiyaç farklarına dayanan eşitsizlikler burada da mevcuttur. Fakat çalışmayan, gelir sahibi olamaz ve bu sebepten, bazı kişilerin diğerlerini istismar etmesi duygusu yokedilmiş bulunmaktadır.

III. Psikolojik özellikler

Nihayet, kapitalist ve kollektivist rejimler arasındaki başka bir temel fark da ekonomik faaliyeti harekete geçiren etkenin, kollektivist rejimde, bireysel kazanç sağlanması değil, topluluğa hizmet etme amacı olmasıdır. Bu bakımdan kollektivist ekonomi kapalı ekonomilere kapitalist sistemin yaklaştığından çok daha fazla yaklaşmıştır. Kapalı ekonomide olduğu gibi üretime onda da ihtiyaçlar göz önüne alınmak suretiyle yön verilir, fakat burada bu ihtiyaçlar sınırlı bir grupun değil, kollektivitenin ihtiyaçlarıdır. Resmî makamlar hem bu ihtiyaçları tespit eder, hem de karşılanmaları için uygulanacak usulleri öngörür; bu amaçla da belirli bir süre için-

de ekonomik faaliyeti nizamlayan plânlar hazırlar. Bu durum şu sonuçları verir:

1. İhtiyaçlar kapitalist sistemde olduğu gibi giderilebilme imkânlarına göre değil de, *ivedilik derecelerine göre giderilir.* Her şeyden evvel günlük âcil ihtiyaçlar mı giderilecek (beslenme, barınma), üretici çabaların bir kısmı, ancak gelecek kuşakların yararlanabileceği yatırım işlerine mi harcanacak (fabrikalar, barajlar yapımı) yoksa aksine, bu çabanın bir kısmı daha az hayatî ihtiyaçların giderilmesine mi harcanacak (eğlence, lüks) bütün bunlara karar verecek olan Devlet otoritesidir.

Hiç şüphesiz Devlet tarafından böylece tespit edilen ivedilik sırası, vatandaşların tespit edecekleri sıraya uymayacaktır. Bazıları muhakkak ki daha iyi beslenmeyi, daha yüksek bir hayat düzeyine sahip olabilmeyi, baraj yapımına tercih edeceklerdir. Oysaki, ancak kabul edilmiş ihtiyaçlarının giderilmesiyle yetinmek zorundadırlar, çünkü ancak bu ihtiyaçları giderecek olan malların üretimine izin verilmektedir. Tüketicinin seçme hakkı, bu sistemde yokedilmiştir.

Buna şöyle bir itiraz ileri sürülebilir: kapitalist rejimde de, tüketicinin seçme hakkı çok defa teorik kalmaktadır, çünkü gelir kaynaklarının yetersizliği yüzünden arzuladığı malları satın alabilmesi her zaman mümkün olamamaktadır. Fakat şurasını unutmamalıdır ki, kapitalist ekonomide tüketici elin-

deki sınırlı gelir kaynaklarını, pazara sürülen mallar arasında dileğince taksim edebilir, hangi ihtiyacının yerine getirileceğine ve hangisinin feda edileceğine kendisi karar verir. Kollektivist ekonomide ise, aksine, çalışma bonoları sistemi (veya tevzi belgeleri sistemi) gelirin böyle serbestçe pay edilmesini önler; herkesin gelirinin hangi ihtiyaçların giderilmesine sarfedileceğine, hangi mallara harcanacağına plânlayıcı otorite karar verir.

2. *Böylelikle tespit edilen ihtiyaçlara üretimin ayak uydurması daha kusursuz olur.* Bu, plân vasıtasıyla gerçekleştirilir. Kabul edilmiş ihtiyaçların ivedilik (âcillik) sırasına göre, belirli süreler için resmî makamlar tarafından hazırlanan bu plân, varılacak amaçları tespit eder ve üretim etkenlerini de (ham maddeler, makineler, işçiler) buna göre bir dağıtıma tâbi tutar. Bütün bu imkânlar, bütün topraklar, bütün ham maddeler ve hattâ bütün el emeği devletin emrinde olduğundan, onları kararlaştırılmış program gereğince, istediği şekilde, çeşitli dallara tahsis edebilecektir.

Örneğin, şu kadar kental buğday, şu kadar sahra topu ve şu kadar mutbak eşyası yapılmasına karar verilmişse, toprağa, silâh fabrikalarına ve bakır eşya fabrikalarına gereken sayıda işçi, gereken miktarda tohum ve gübre, kömür ve demir tahsis edilecektir. Eğer köylü sayısı fazla, madenci sayısı yetersiz ise, belirli sayıda insan topraktan alınıp fabrika-

lara verilecektir; topların tencereden daha gerekli olduğuna karar verilmişse, bu sonuncuları imal eden fabrikalara tahsis edilen demir ve kömür miktarı azaltılacak, silâh fabrikalarının kömür ve demir tahsisatı arttırılacaktır.

Bu koşullar altında, üretim ile tüketim arasında uyuşma, denge kurma mekanizması, kapitalist pazar ekonomisindeki mekanizmadan tamamiyle farklı, bambaşka olacaktır. Gerçi kollektivist ekonomide de, işçilere dağıtılan çalışma bonoları para birimiyle ifade edilirse, bir fiyat bulunabilir ama bu fiyat her türlü ekonomik güçten yoksundur. Sadece elverişli bir muhasebe usulü teşkil eder; herkesin üretime katılması payını ve bu paya göre kazançtan alabileceği payı tespite yarar ancak. Bu, ürünleri çeşitli hak sahipleri arasında pay etme aracıdır; artık belirli bir denge gerçekleştirmekle görevli bir mekanizma olmaktan çıkmıştır. Bu denge plân tarafından gerçekleştirilir. Tanınan bütün ihtiyaçlar, plân hedeflerine varıldığı oranda giderilir. İşçilere çalışma bonosu veya para olarak dağıtılan satın alma gücü, gene onlar tarafından yaratılan değerlere eşit olduğu için de artık üretim fazlalığı, piyasanın boğulması söz konusu olamaz.

Sonuç olarak, hiç olmazsa teorik alanda, ekonomik dengenin kapitalist ekonomiye oranla çok daha doğru bir şekilde sağlanması gerekir, ama bunun da önemsenemeyecek iki koşulu vardır.

Bu koşullardan birincisi, plânlayıcı organizmanın bu dengenin aralarında kurulacağı global miktarlar (global talep, global arz) ve kullanılacak araçlar (çalıştırma, yatırım, gelir) konusunda kesin ve doğru bilgi sahibi olmasıdır ki bu, bazılarınca insan gücünü aşan bir görev sayılır.

İkinci koşul, plânlayıcı organizmanın öngörülen hedeflerin her ne bahasına olursa olsun, gerçekleştirilmesini sağlayacak imkân olanaklara sahip olmasıdır ki bu, temel bireysel özgürlükler ile bağdaşması mümkün bir koşul sayılamaz.

Özet olarak diyebiliriz ki, kollektivist sistem kapitalist sistemin ileri tekniğini alış-veriş amacıyla üretim ilkesini muhafaza etmektedir. Ondan ayrıldığı noktalar ise üretimin ihtiyaçlara uydurulması usulü olarak fiyat mekanizmasından vazgeçmesi ve bu mekanizmanın yerine, ekonomik faaliyetin amaç ve yöntemlerinen resmî makamlarca otoriter şekilde tespit edilmesi sistemini koymasıdır.

II

S.S.C.B. NİN KOLLLEKTİVİST EKONOMİSİ

I. Sovyet denemesinin genel gelişimi

Rusya'da ekim 1917 Bolşevik Devrimi ile kurulmuş bulunan kollektivist sistem, İngiltere, Fransa, Birleşik Amerika'da olduğu gibi, gelişmiş tipte bir kapitalist ekonominin değil, henüz derebeylik safhasında olan bir siyasî rejimin ve tarım esasına dayanan ekonomik faaliyetin getirdiği, çiftlik ekonomisinin yerine geçirilmiş oluyordu.

O devirden günümüze kadar Rus kollektivist sisteminin gelişiminde üç büyük safha birbirinden ayırdedilebilir.

1. *Bir tam Komünizm devri veya savaş komünizmi (1917-1922)* — Bu devir süresince teorik ilkeler bütün katılığı ile uygulandı. Her türlü özel mülkiyet yokedildi; pazar, para ve fiyat mekanizması ortadan kaldırıldı. Bütün endüstri ve tarım ürünleri toplanarak bunlar, tüketiciler arasında aynen, her birinin ihtiyacına göre ve harcadığı çaba gözönünde tutulmaksızın, pay edildi.

Bu denemenin sonuçları çok kötü oldu. Endüstri üretimi tamamen yıkıldı, köylüler kendi hayvanlarını kestiler, karışıklıklar gittikçe arttı.

2. N.E.P. (1922-1928). — İkinci bir safha, N' E.P. (yeni ekonomi politikası) çok belirli bir geriye dönüş devridir. Özel teşebbüse ve kişisel çıkar etkenine yeniden geniş yer verilmek suretiyle ekonomik faaliyetin canlandırılmasına çalışıldı. Tarım ile, küçük ve orta endüstri işletmeleri alanında yeniden özel mülkiyet kabul edildi. Özel ticarete ve onunla birlikte fiyatların arz ve talebe göre tespit edildiği pazar sistemine göz yumuldu.

Bu sistem üretimin kalkınmasına imkân sağladı ama bu da imtiyazlı bir sınıfın yeniden teşekkülü pahasına oldu: Kulak'lar denen bu zenginleşmiş köylü sınıfı çok geçmeden burjuva zihniyetine saptı ve rejimin temellerini tehlikeye düşürdü.

3. *Beş yıllık Plânlar (1928 denberi.)* — 1928 yılında başlatılmış olan beş yıllık Plân sistemi katı ilkelere dönüş demektir ama bu sistem de zamanın ihtiyaçlarına göre az veya çok sert şekilde uygulanmıştır. Plânların genel yönelimi de rejimin genel politikasının ihtiyaçlarına göre zaman zaman değişikliklere uğramıştır.

1928 den 1936 ya kadar hemen hemen tam kollektivizme dönüldü. Bu ağır endüstrinin geliştirilmesi ve ekonomik enfrastrüktür merkezi çevresinde

kurulmuş ilk iki beş yıllık Plân devridir. Büyük endüstri sıkı bir şekilde devletleştirilmiş ve denetim altına alınmıştır; özel ticaret tedricen bertaraf edilmişti; tarımın sosyalizasyonu da yavaş yavaş gerçekleştirilmiştir.

Gerçi kollektifleştirilmiş sektör yanında kişisel ihtiyaç ve tüketim maddelerini konu alan bir özel mülkiyet kalıntısı yok değildir. Örneğin çiftçi, evini, evi çevresindeki toprağı, birkaç hayvan ile birkaç kümes hayvanı üzerinde kişisel irtifak hakkına sahiptir ama bu, kapitalist ekonominin özel mülkiyetine oranla pek küçük bir kalıntı sayılır.

Bu devrede, bir evvelki devirde gene kabul edilmiş olan para sistemi muhafaza edilmekle beraber paranın rolü ikinci derecede bırakılmıştır. Ürünler, tüketiciler arasında tevzi kartları aracılığıyla pay edilmektedir. Bu arada herkesin payına düşecek ürün miktarı tespit edilmekle kalınmıyor, aynı zamanda hangi mağazadan alışveriş edecekleri de bildiriliyordu; mal fiyatları ise tüketicinin meslek kategorisine göre, değişik oluyordu. Demek ki, gerçek anlamıyla bir pazar yoktu.

1936 dan İkinci Dünya Savaşına kadar, üçüncü beş yıllık plân ise, aksine, kollektivist plânlamanın tüketicinin daha geniş özgürlüğüyle bağdaştırılmasına çalışılacaktır. Üretim amaçları ve hayat düzeyi gene resmî makamlarca ve tek taraflı olarak tespit

ediliyordu ama vesika ile dağıtım sistemi yerini yavaş yavaş, herkes için eşit fiyatlarla serbest satışa bırakıyordu. Buna karşılık, ücretler arasında, işçilerin meslekî kategorilerine ve verimlilik derecelerine göre (Stakhavonizm) pek büyük farklar gözetiliyordu; örneğin, mühendisin ücreti basit bir işçinin ücretinin on katından fazla oluyordu.

Bu devrede kollektivist ekonomi içinde gerçek anlamıyla ve hem iş, hem ürünler bakımından, bir pazar mevcuttur.

Bir iş pazarı vardır, çünkü işçilerin tek taraflı olarak şu veya bu işe atanmaları yerine, el emeğine yön verebilmek için kapitalist ekonomide olduğu gibi, ücret kanalından faydalanılır. Plân tarafından tespit edilmiş amaçlara ulaşabilmek için gerekli dallardan bazıları personel sıkıntısı çekecek olursa, bu sektörün ücretleri yükseltilerek aday sayısının çoğaltılması cihetine gidilir.

Bir ürün pazarı da vardır, çünkü, endüstri ürünlerinin ve yiyecek maddelerinin Devlet mağazaları tarafından narh konmuş fiyatlarla satışı yanında, Kolhoz pazarı denen bir başka pazara da göz yumulmaktadır. Burada köylüler, kendilerinden devletçe istenen malları teslim ettikten sonra, ellerinde kalan ürünleri de arz ve talep kuralları gereğince serbestçe tespit edilen fiyatlardan satabilmektedirler. Bu çifte

sektör sistemi o tarihten sonra kapitalist ekonomi tarafından da benimsenmişse de, daha az başarılı olmuştur.

Burada katı kollektivist ilkelerden, hayret uyandırıcı bir sapma ile karşı karşıya bulunmaktayız. Üretim gene çok sert bir plânın emrindedir ama fiyat mekanizması, tüketime kısmen yön vermekte ve hattâ üreticinin hizmetlerini pay etmekte eski gücüne kavuşmuş gibi görünüyor.

1939 savaşı, pek tabîdir ki, S.S.C.B. nin ekonomi politikasında bir sertleşmeye yol açacaktır. 1941 yılından itibaren bütün üretici gücler, ülkenin Alman istilâsına karşı savunulmasına yöneltilmiş bulunduğundan, Devletin mallar ve bireyler üzerindeki baskısı her zamankinden daha sıkı hale geldi. Fakat askerî kaygıların hakim olduğu bu politika ekonomik açıdan pek büyük anlam taşımadı.

Savaştan sonra, 1946 yılında, dördüncü bir beş yıllık plân hazırlandı. Bu plânın temel amacı savaştan harap olmuş bölgelerin kalkındırılması ve endüstri ve tarım donatımının tamamlanması idi. Öyle anlaşılıyor ki, bütün üreticilerin çabalarına hız vermek ve o devirde ortaya atılan slogan gibi, beş yıllık plânı dört yılda gerçekleştirebilmek için, kollektivist ilkelerden büyük sapmalara göz yumulmuş ve kişisel çıkar etkenine yer verilmişti. Vesika ile dağıtım usulü kaldırılmış ve verime göre ücret verme sis-

temi genelleştirilmişti. Hattâ, 26 Nisan 1948 tarihli bir kararname, yıkılan binaların yeniden yapılmasını teşvik amacıyla, Sovyet vatandaşlarına, kişisel mülkiyet olarak kendilerine Devlet tarafından, daimî irtifak hakkı tanınacak topraklar üzerine ev yapabilme hakkını bile tanımıştı.

Beşinci Plân (1950-1955), ağır endüstrinin geliştirilmesi amacını devam ettirmek ve Doğu bölgelerinin endüstrileşmesini tamamlamak için özel bir çaba harcamakla beraber, üretim malları ile tüketim malları arasındaki uçurumun açılma temposunu da yavaşlatma amacı güttü. Hafif endüstriler (dokuma, ayakkabı) ve besin maddesi endüstrileri böylece, eskisine oranla çok daha yüksek bir yer kazandı.

Stalin'in ölümüyle Sovyet sisteminin nasıl altüst olduğu ve Sovyet ekonomisine verilecek yönün, Stalin'in yerine geçenleri nasıl düşündürdüğü herkesçe bilinen şeylerdir. Başlangıçta hayat düzeyini yükseltme eğilimi üstün geliyor gibi olduysa da, çok geçmeden üretim malları ile ağır endüstriye eskisi gibi üstünük tanınacaktı. *Altıncı Plân* (1956-1961) daha yüksek verim düzeyine sahip kapitalist ülkelere yetişmek ve onları geçmek amacıyla, bu yoldan devam edecektir.

Bununla beraber, 1957 yılı eylülünden itibaren bu beş yıllık plânın yerini *yedi yıllık bir plân* (1959-1965) almıştır; bu da plânlamada ve ekonomik yö-

netimde, gerçekleştirilen çok geniş bir reform ile bağlantılıdır.

Bu plân ağır endüstrinin brüt üretiminin yılda %9.3, hafif endüstrinin yılda %7.3 ve tarımın ise yılda %7.8 oranında artmasını öngörür; yatırımlar yılda %90, adam başına düşen gerçek gelir %40 oranında artacaktır.

Bu yedi yıllık plân, 1961 yılında Parti'nin XXII nci Kongresinin benimsediği daha geniş ufuklar çerçevesinde hazırlanmıştır. Kongre, yirmi yıl içinde komünist toplumun kurulmasını zorunlu kılacak koşulların yaratılması amacı hedefine yönelmiştir.

1961-1970 arasındaki on yıl içinde üretim artışı halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasına imkân vermek ve çalışma koşullarını düzeltmek zorundadır. Adam başına düşen toplam üretim ise 1970 yılında, Birleşik Amerika'da adam başına düşen üretimi aşmalıdır.

İkinci bir on yıl içinde, 1971 ile 1980 arasında ise komünizmin teknik ve maddî temeli yaratılmış olmalıdır; «herkese kendi ihtiyaçlarına göre» ilkesini uygulanması mümkün olmalı ve çeşitli mülkiyet şekilleri de tek bir ulusal mülkiyet kurulabilecek derecede birbirine yaklaştırılmış olmalıdır. İşte Kongre'nin esas hedefleri bunlardır.

II. Plânlama mekanizması

Bu sebepten plân daima bütün sistemin ekseni, ana damarı olmak niteliğini korumaktadır.

5 aralık 1936 tarihli Sovyet Anayasasının 2 nci maddesi Devletin geleneksel rolünü değiştirir. Devlet yalnız idare ve politik görevler yüklenmekle kalmayacak, beş yıl için hazırlanan plânlar aracılığıyla bütün ekonomik çıkarların yönetimini de ele alacaktır.

1. *Plânların konusu.* — Plân, bir yandan halkın ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli görülen üretimin, diğer yandan bu amaçların gerçekleştirilmesi için gerekli üretici güçlerin kullanılmasının öngörüldüğü ve emredildiği bir belgedir.

Plân ülkenin hem ekonomik hayatını, hem kültürel hayatını, hem de toplumsal hayatını kapsar.

Ekonomik hayat. — Kamu işletmelerini, kooperatifleri, belediyeleri yani bütün ekonomik birimleri içine alır ve herbiri için asgarî bir üretim düzeyi tesbit eder. Fabrikalara yatırım, konut yapımı, ulaşım, ticaret, kredi gibi her sektöre ayrı ayrı verilen önemi belirtir. Her dal için ulaşılacak üretim hacmini, ödenecek ücretlerin toplam tutarını, bu ücretlerin ortalama haddini, birim başına gerçekleştirilecek maliyet ve satış fiyatını ve nihayet elde edilecek fiyat fazlasını tespit eder. Bu fiyat fazlası eski kapitalist

kârı demektir; maliyet fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farktır ve malzemenin amortismanına ve yenilenmesine gidilebilmesi için gereklidir.

Kültürel hayat. — Gerçekten de, kültür kalkınması ile üretimde kalkınmanın birbirine bağlı olduğu kabul edilmektedir. Bunlardan birincisi, ikincinin koşuludur. Plân, meslekî eğitimin (teknik personel ve kalifiye işçi yetiştirilmesi), bilimsel araştırmanın, genel öğretimin ve teknik öğretimin sistemli bir şekilde örgütlenmesini öngörür.

Toplumsal hayat. — Plân, halk sağlığı ve işyerinin korunmasını, herkese bedava olarak tıbbî bakım ve ilâç sağlayan Ulusal Sağlık hizmeti ile sosyal sigortaların (kaza, hastalık, analık, ihtiyarlık) işleyişini kapsar.

Böylelikle Plân sayesinde ülkenin ekonomik faaliyetine ve bütün hayatına, kollektif çıkarlara uygun görülen bir yön vermek mümkün olabilmektedir. Örneğin, yukarıda gördüğümüz gibi, birinci beş yıllık plânın temel hedefi; ağır endüstrinin geliştirilmesi, Rusya'nın eksikliğini duyduğu teknik donatımın (malzeme, muharrik güc v.b.) sağlanması olmuştur; bundan sonraki ikinci beş yıllık plân hafif endüstrinin makine geliştirilmesine, üçüncü beş yıllık plân ise günlük ihtiyaç maddeleri (besin, dokuma) nin geliştirilmesine ve hayat düzeylerinin yükseltilmesine yöneltilmiş, ancak savaş bu plânın uy-

gulanmasını ertelemiştir; dördüncü Plân'ın (1946 - 1950) merkezi, savaşın harabeye çevirdiği bölgelerin kalkındırılması, yeniden inşası, ve Doğu'nun endüstrileşmesi olmuştur; beşinci plân ise tüketim malları endüstrilerine önem vermiş, fakat altıncı plân ağır endüstriye öncelik tanımıştır.

2. *Plânların şekli.* — Plân iki ciltte toplanmış üretim emirleri şeklinde sunulur. Bunlardan birinci cilt her dal için (tarım, ticaret, endüstri) gerçekleştirilecek üretim normlarına ayrılmıştır. İkinci cilt ise bu üretimleri bölgeler arasında taksim eder.

Bütün ülkenin ekonomik faaliyetini beş yıl için öngören (bu süre 1959 da yedi yıla çıkartılmıştır) genel plân, yıllık plânlara ve bölgesel plânlara ayrılır; bunlar da kendi aralarında dörder aylık plânlar ve işletme plânları olarak bölünür. Bu, ayrıntılara bölünme Plân uygulanışını pek yakından izleme ve uygulanış sırasında, genel amaçlara varmak için gerekli düzeltme ve gözden geçirmeleri yapabilme olanağını sağlar.

3. *Plânın hazırlanışı.* — Plânın hazırlanış usullerinde 1955 ve 1957 yıllarında değişiklikler yapılmıştır.

1955 e kadar, Plân bir merkez örgütü ve merkezden ayrılmış servisler tarafından hazırlanıyordu.

Merkez ekonomisi örgütü *Gosplan* veya Devlet Plân Komitesi idi. Siyasî organizmalara tâbi bulunu-

yordu. Bunlar, Devlet iktidarını elde tutan ve onu oturum devreleri dışında kalan devrede bir başkan ile yüksek yönetim organı olan Halk Komiserleri Konseyine vekâleten veren Sovyetler Birliği Yüksek Konseyi'dir. Bu başkan ile komiserlerin nezaretinde Gosplan, Plânın genel hedeflerini tespit eder.

Gosplan, yönetim temsilcilerinden, mühendislerden, tarımcılardan ve ast organizmalar delegelerinden meydana gelen teknik bir organizma idi. 22 üyelik bir İdare Kurulu tarafından yönetiliyordu, uzman seksiyonlar bölünmüştü. Bu seksiyonlar ekonomik faaliyetin endüstri, tarım, ulaşım gibi ayrı ayrı dallarını yönetmekle veya koordinasyon veya haber almak işleriyle görevlendiriliyordu.

Merkezden ayrılmış organlar ise, bu örgüte yardımcı oluyorlardı. Her Sovyet Cumhuriyetinde ve her bağımsız bölgede aynı organizmalar bütünü vardı: politik karar organizmaları, ekonomik haber alma ve Plân hazırlığı organizmaları. Bu sonuncular Gosplan'a tâbi idiler ve inceleme ve önerilerini ona gönderiyorlardı.

Nihayet, Plân'ın hazırlanmasına enstitüler, okullar, birlikler gibi bilimsel organizmalar da katılıyor, yardımcı oluyordu.

25 mayıs 1955 tarihli bir kararname bu sistem büyük değişiklikler yaptı. Gosplan iki organizmaya ayrıldı: Gosplan adını muhafaza eden ve plânla-

manın uzun vadeli hedeflerini hazırlamakla görevli bir Devlet Plânlama Komisyonu; ve plânlamanın kısa vâdeli, günlük sorunlarını izlemek sorumluluğunu yüklenen bir Devlet Ekonomik Komisyonu (Gosekonkomissia).

Bunlardan birincisi on beş yıl ile yirmi yıl arasında değişen süreler için ekonomik kalkınmanın genel hedeflerini tespit edecek ve uzun vadeli hedefleri gözönünde tutarak beş yıllık plânları hazırlayacaktı. İkincisi ise, sınırlar içinde yıllık plânlar aracılığıyla beş yıllık plânlar tarafından tespit edilen normların gerçekleştirilmesini sağlayacak ve dörder aylık maddî ve teknik donatım plânlarını hazırlayacaktı.

Böylelikle daha etkili, üretimin bütün yurda ussal bir şekilde taksimini sağlayacak ve bölgelerin âhenkli, kalkınmasına imkân verecek bir plânlamaya gidilebileceği umuluyordu.

Bununla beraber, daha ertesi yıl komünist partisinin XX nci Kongresi, işletmelerin o günkü yönetiminde, federe Cumhuriyetlerin haklarını arttırmak her ne kadar gerekiyorsa da, federal bakanlıkların da genel yönetim yetkilerini muhafaza etmeleri, Plân hedeflerinin tanımlanmasını sağlamağa devam etmeleri ve bu hedeflerin denetim ile uygulanışı üzerinde, malzeme donatımı ile yatırımların finansmanı üzerinde söz sahibi olmaları gereğini belirtiyordu.

10 mayıs 1957 tarihli bir kanun ile bu çelişik eğilimlerin bağdaştırılmasına çalışıldı.

Devlet Ekonomik Komisyonu kaldırıldı: Sovyetler Birliğinin Gosplan'ı yeniden örgütlendi ve güçlendirildi: Gosplan, Sovyetler Birliği'nin tamamı için de, bütün sektörler için de ekonomik plânlama organı haline getirildi. Denetim rakamlarını o tespit edecek ve kesin Plân'ı o hazırlayacaktı. Yeni yatırımların ayrıntılarını ve ürünlerin fiyatlarını o kararlaştıracaktı; Cumhuriyetler arasındaki alışverişleri o nizamlıyacaktı.

Gosplan'a bu görevinde yardımcı olanlar, istatistik idaresi ile Devlet bilimsel ve teknik komitesidir. Devlet Bankasının da, hem günlük ödemeler, hem de vâdeli kredi üzerindeki denetim yetkileri arttırılmıştır.

Fakat aynı zamanda da bölgesel ekonomi konseyleri kurulmuştu. *Sovnarkhoz* adı verilen bu konseyler 104 tanedir. Görevleri her bölge için uzun ve kısa vadeli üretim plânları hazırlamak ve uygulamak, işletmelerin uzmanlaşması için plânlar hazırlamak, işletmeler arasında, bölgeler içinde ve bölgeler arasında işbirliğini desteklemek, kolaylaştırmaktır.

Bunlar Devlet Plânı'nın hazırlanışında da önemli rol oynarlar. Plânların başlıca hedeflerini tayin eden denetim rakamları Gosplan tarafından, Bakanlar Kurulunun genel direktiflerine göre tespit edilir.

Bu rakamlar Cumhuriyetlerin Gosplan'larına, sonra da Sovnarkhoz'lara bildirilir; bunlar işletmelerin önerilerini gözönünde tutarak üretimlerde daha ayrıntılı bir plânlamaya giderler. Böylelikle tespit edilen tasarılar önce Cumhuriyetlerin Gosplanlarına, oradan da S.S.C.B. Gosplan'ına geçirilir. Bu sonuncusu, gereken değişiklikleri yaparak Sovyetler Birliği Plânının uyumunu sağlar.

Bununla beraber, Sovnarkhoz'lara tanınan faaliyet, bazı kaygılar uyandırmakta gecikmeyecektir. Bu sebepten, 1961 yılında Sovyet topraklarının 17 ekonomik bölgeye ayrılması münasebetiyle her bölgede, bölgenin Sovnarkhoz'unun faaliyetini gözetecek ve yersel teşebbüsleri sınırlandıracak birer «Koordinasyon ve Plânlama Konseyi» kurulmuştur.

III. Plân uygulama organizmaları

1957 yılına kadar böylece hazırlanan plânın uygulanışında, birbirine tâbi üç seri organizma işbirliği yapmıştır: bir ynda endüstri bakanlık ve idareleri, bir yanda tröstler ve kombinalar ve bir yanda da işletmeler. Bu alanda da, Sovarkhoz'ların kuruluşuyla önemli değişiklikler getirilmiştir.

1. *Endüstri bakanlıkları:* Bunlar 1946 yılında Komiserliklerin yerine getirilmişti, malların ve işletmelerin yönetimiyle görevli idare bölümleriydi. Gerçek ekonomi bakanlıkları olan bu örgütlerin sayısı,

herbiri bir dal için (ağır endüstri, hafif endüstri) olmak üzere, yirmi kadardı. Bunlar da başlıca idarelere (metalürji, demirli olmayan madenler, petrol, çimento) ayrılıyor ve bu idareler tröstleri denetliyordu.

2. *Sovyet tröstleri* geniş tarım ve endüstri işletmeleri karışımlarıdır. Bunlar ister bir ekonomik dala göre (buğday tröstü, petrol tröstü), isterse bir bölgeye göre (Donetz tröstü, Ural tröstü) bir araya getirilip bir çeşit âmme kurumu halinde kaynaştırılmıştır.

Bunlar devlet hizmeti gören idarelerdir. Yönetim komiteleri de, başkanları da Komiserler tarafından atanır. Tröstün ayrı bir bütçesi vardır ve kendi patrimuanını dileğince idare eder. Kendi ham maddelerini satın alır, ürünlerini satar, malzemesini arttırmak için ödünç olabilir.

Tröstün başlıca görevi Plân tarafından tayin edilmiş üretim kontenjanını işletmeler arasında dağıtmak, onlara ihtiyaç duydukları ham maddeyi sağlamak ve ürünlerini satmaktır.

Kombinalar idarî bakımdan tröstlerle aynı düzeydedir. Onlar gibi temel ekonomi birimlerini, fabrikaları bir arada toplar, gruplaştırır. Fakat tröstlerin aynı nitelikteki işletmeleri bir araya getirmelerine karşılık kombinalar dikine yoğunlaşma şeması gereğince birbirlerinin müşterileri olan işletmeleri bir araya toplar.

Kombinalar, tröstlerinki gibi atanan komiteler ve direktörler tarafından yönetilir ve gene tröstler gibi, ekonomik muhasebe kuralları gereğince işlerler.

3. *Sovnarkhoz*'lar. Bu sistem, yukarıda adı geçen Mayıs 1957 reformu tarafından değiştirildi. Bu reform merkezlenmiş plânlı yönetimi güçlendirirken ekonominin yönetimini ise aksine merkezden ayırdı. Eski, «ekonominin dallara» ayrılarak yönetilmesi şeklinden vazgeçerek, hiç olmazsa endüstri ile bayındırlık alanlarında bölgesel yönetim ilkesini benimsedi.

Ülke ekonomik idare bölümlerine ayrıldı, bunlar bölgesel ekonomi kurulları olan Sovnarkhoz'larca yönetiliyordu. Sovnarkhoz'lara oldukça geniş bir özerklik tanındı ve bölgesel araştırma ve inceleme enstitüleriyle işletmeler üzerinde doğrudan doğruya denetim yetkisi verildi.

Endüstrinin belirli bir dalının yönetimini gerçekleştiren endüstri bakanlıklarının çoğunluğu kaldırıldı ve yetkileri, karışık endüstri organizmaları olan ve belirli bir bölgede endüstri ve bayındırlık işlerinin bütün dallarını yönetmekle görevli Sovnarkhoz'lara verildi.

Artık o bölgenin işletmeleri Sovnarkhoz'lara bağlı olacaktır; Sovnarkhoz'lar en modern teknikleri ve ham madde ile enerji normlarından en olumlularını benimseyerek en ussal üretim bağları kur-

mak ve verimliliği arttırmak suretiyle bu işletmeler arasında işbirliği ve uzmanlaşmayı sağlayacaklardır.

4. *İşletmeler,* ekonomik üretim birimleridir. Üç çeşittir: kamu işletmeleri, kooperatif işletmeleri veya zenaat işletmeleri. Bunlar da endüstri, tarım ve ticaret sektörlerini kapsar.

Endüstride Devlet fabrikaları bir genel direktör ve bir teknik direktör ile idarî ve malî bağımsızlık sahibidir ama genel direktör fabrikanın tâbi olduğu tröst tarafından atanır. Temel ilke, ekonomik birim başına bir tek sorumlu bulunmasıdır; bu da daha fazla verim sağlamak ve denetimi kolaylaştırılmak için kabul edilmiştir. Bütün yöneticiler hatalarından dolayı ve Plân uygulamasında kötü tasarruflarından dolayı cezai sorumluluk altındadır.

İşletmeye bir dereceye kadar yönetim bağımsızlığı ve muhasebe bağımsızlığı tanınmıştır; bunda da amaç, plâncılar tarafından gözönünde tutulan değerleri derecelendirerek işletmenin verim oranını ölçebilmektir. Böylelikle işletme, plânlanmış olan maliyet fiyatını aşmamayı başarır veya bu fiyattan ucuz üretim yapabilirse bir kazanç sağlar. Bu kazanç da üç kısma ayrılır: bir kısmı işletmenin sosyal işlerine (lojman, kültür giderleri), bir kısmı yatırım rezervlerine, bir kısmı da Devlet'e tahsis edilir.

Endüstri işletmelerinin sayısı 200.000, inşaat şantiyelerinin ise 100.000 kadardır.

Üretim kooperatifleri, Bakanlar Kuruluna bağlı bir genel kooperatif yönetiminin idarî denetimi altındadır. 1946 da bunların gelişmesini sağlamak için çeşitli tedbirler (vergi muafiyeti, kredi verilmesi) alınmış ve bunlara özgü bir ticarî şebeke kurulmuştur.

Zenaat işletmeleri ise ancak ikinci derecede rol oynar; zaten kelimenin tam anlamıyla ve bireysel zenaat, olağandışı bir şeydir; en gelişmiş olan, kooperatifler içindeki zenaattır (özellikle ayakkabı onarımı, boyacılık v.b. alanlarında). Bu işletmelerin sayısının 1954 yılında 14.000 kadar olduğu tahmin ediliyordu.

Tarım alanında da Sovkhozlar, Kolkhozlar ve bireysel çiftlikler arasında aynı ayırımlara rastlanıyor.

Sovkhozlar örnek devlet çiftlikleridir; mükemmel makinelerle, iyi cins tohum ile, seçilmiş hayvanlarla donatılmıştır ve tarım biliminde en ileri usullerden yararlanır. Ortalama yüzölçümü 5.000 hektardan fazladır ve öteki işletme tipleri aleyhine durmadan artan sayıları ise 1962 yılında 7.500 kadardı.

Bununla beraber Kolkhozlar veya Artel'ler de tarım üretiminde daha büyük yer tutmaktadır. Bunlar, kolkhoza tahsis edilmiş hayvanlardan, toprak

ve makinelerden tüm halinde yararlanan köylüleri bir araya getiren kooperatif işletmeleridir. İş, bunlarda kollektif olarak örgütlenir ve gelir de üyeler arasında pay edilir; bu, kollektif olarak satılmış kısımlarda nakdî, geri kalan kısımlarda ise aynî olarak pay edilen gelirde herkesin payı, gördüğü işe göre hesap edilir.

Kolkhozun her üyesi oturduğu evin, kümesinin ve bahçesinin kullanma hakkına sahiptir ve bunları dileğince işletir. Plân'da öngörülmüş miktarların Devletçe satın alınmasından sonra, çalışması karşılığı payına düşen ürünleri ve küçük aile ekonomisinden arttırdıklarını kolkhoz pazarında satma hakkına sahiptir.

Kolkhozlar seçilmiş bir başkan ve kurul tarafından yönetilir. Bunların da malzemesi boldur; bu malzeme 1958 yılına kadar Devlet tarafından kiraya veriliyor ve makine ve traktör istasyonlarında (S.M.T.) toplanıyordu. O tarihtenberi bu malzeme Kolkhozlara satılır oldu ve S.M.T. ler de hazırlık ve bakım istasyonları haline getirildi. 1950 başlarında S.S.C.B. de 254.000 kadar Kolkhoz vardı. Harcanan çabalar sonucu geniş çapta birleşme, yoğunlaşma sağlandı ve bunların sayısı 100,000 e indirildi.

Bireysel çiftliklerin Sovyet tarımındaki rolü pek önemsizdir; bunlar tamamiyle yokolma yolundadır; (1938 de 1.300.000 iken 1957 de 100.000) ve ekilebilen toprakların % 1 ini bile kapsamazlar.

1962 d[illegible]ım yönetimi yeniden örgütlendi. İşletme düzey[illegible] Sovkhozlar ile Kolkhozlarda üretimi örgütley[illegible] olan üretim yönetimleri kurulacaktır. Bölge, arazi veya Cumhuriyetlerde tarım ekonomisi komiteleri kurulacak, bunların da üzerinde Sovyetler Birliği Tarım Ekonomisi Komitesi olacaktı. Bu komite toplam üretim ve stoklama plânlarını onaylar, Devlet rezervleri ile yatırımlar hakkında karar verir. Artık tarım sorunlarında bir tek bakanlığa yetki verilmiştir: Tarım ürünlerinin üretim ve stoklama bakanlığı.

Nihayet *ticaret alanında* da üç sektör vardır:

Kamu sektörü, toptancı veya perakendeci, Ticaret bakanlığı veya öteki bakanların otoritesi altında çok ve çeşitli ticarî örgütü kapsar.

Toptancı ticaret örgütleri, çeşitli üretim dallarının toptancı mağazalarla ve bütün ülkeyi kapsayan dağıtım organları Prombazy'lerle ilişkisini kurar.

Satış birimleri ya belirli sayıda mağaza veya dükkânı bir araya getiren Torg'lar veya büyük «Univermag»lardır ki bunların hepsi Ticaret bakanlığına bağlıdır. Ayrıca tüketim mallarını üreten dalların yönetimiyle görevli bakanlıklar tarafından da örnek mağazalar kurulmuştur.

Başlangıçta sırf tarım bölgelerine özgü olan ko-

operatif sektör 1946 dan 1949 a kadar kentlerde de gelişmiş, fakat o tarihten sonra yeniden köy bölgelerine tahsis edilmişti. Bir merkez örgüt, kooperatif dağıtımın plânlaması ve denetimiyle görevlendirildi. Burada temel birim Selpo'dur. Selpo çok zaman toptancı veya yarı toptancı bir bölge örgütüne bağlı bir köy kooperatifidir. 1956 yılında 200,000 kadardı tüketim kooperatifleri.

Nihayet, serbest kolkhoz pazarı tarımcılar tarafından plânın tesbit ettiği normlar ötesinde gerçekleştirilmiş üretim fazlasıyla beslenir. Bu fazlalık arz ve talep kurallarının tespit ettiği bir fiyata nazari olarak komşu kentte veya çevrede serbestçe satılabilir. 1956 yılında 8.668 kadar daimi kolkhoz pazarı vardı.

Toptan olarak, gene 1956 yılında ticaretteki üç perakendeci sektörün oranları şöyle idi: kamu sektörü %65, kooperatif sektör %28 ve kolkhoz sektörü %7.

★

İşte Sovyet ekonomisinin ana çizgileri bunlardır. Görülüyor ki, kollektivizmin temel ilkelerine sadık kalmakla beraber teorik ilkelerin katılığını, mümkün olan en yüksek verime ulaşabilme kaygısına feda etmekten korkmamıştır. Köylü mülkiyeti, ücretler ve fiyatlar konusunda kapitalist usuller kalıntılarına göz yumulmasının ise bir Devlet mekanizması-

nın ağırlığına çare bulmaktan başka amacı yoktur. Bu mekanizma son derece bürokrattır ve gelişimin geçiş devirlerinde; topluma yapılan hizmet kaygısından çok, kişisel çıkar kaygılarının etkisi altında kalmıştır.

III

HAK DEMOKRASİLERİNİN KOLLEKTİVİST EKONOMİSİ

İkinci Dünya Savaşının bitiminden sonra kollektivist sistem Sovyet Rusya'ya tâbi olan birçok devlette, ve bu arada önce orta ve doğu Avrupa'nın peyk devletlerinde kuruldu. Yugoslavya 1948 yılında bu gruptan ayrılıp daha orijinal bir denemeye girişti. Daha sonra da kollektivist sistem Mao-Çe-Tung'un Çin'inde yerleşti.

Bu münasebetle genel ilkelere ve S.S.C.B. konusunda incelediğimiz mekanizmalara yeniden dönmeksizin burada sadece bu denemelerin herbirine özgü ayrıntılara değineceğiz.

I. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri

Bunlar, belki de Çekoslovakya hariç, 1939 yılına kadar tarımsal strüktürünü muhafaza etmiş ülkelerdir: Polonya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya.

1945 denberi bunların ekonomik sistemleri-

nin gelişmesinde üç devre ayırd edilebilir: Marczewski'nin «bağımsız gelişme» devresi adını verdiği ve 1948'e kadar süren bir devir, sonra 1948 ile 1954 arasında, «Rus ekonomisi içinde gelişme» devresi ve nihayet Stalin'in ölümündenberi de, henüz sonucunu değerlendirmenin mümkün olmadığı karşıt hareketlerle etkilenmiş bir üçüncü devir.

1. Bağımsız gelişme devri (1945 - 1948), strüktür reformları devresine rastlar. Yeni halk demokrasileri o tarihte üç sektörlü bir karma ekonomi kurma çabasındadır: devletleştirilmiş sektör, kooperatif sektör, özel sektör. Bu üç sektörün bir arada bulunuşu, bazılarına göre, kamuoyunu tedricen, marksist açıdan daha sert metotlara çekmeye yarayacak bir taktik usul, bazılarına göre de orijinal ve uzun ömürlü bir örnek kurma çabasıdır. Bu örnek hem Sovyetler Birliğinin tam kollektivizminden, hem de batı ülkelerinin kapitalizminden farklı olacaktır.

Halk demokrasileri bu devrede, genişliği ülkeden ülkeye değişmekle beraber ortak ilkelerden esinen *toprak reformlarına ve devletleştirme* hareketlerine giriştiler. Toprak reformları çerçevesinde, büyük çiftlikleri küçük parçalara ayırdılar, küçük köylü mülkiyetini yaydılar ve pek tâli olarak da, devlete ve kooperatiflere ait tarım işletmeleri kurdular. Devletleştirme hareketleri çerçevesinde ise, kilit-endüstrileri (madenler, elektrik, sigortalar, demir-çelik, kim-

yasal ürünler) ve personeli belirli bir sayıyı (duruma göre 50 ile 100 işçi arası) aşan bütün işletmeleri kamu sektörüne geçirdiler.

Bu tedbirlerin sonucu olarak bütün halk demokrasilerinde kamu sektörü büyük endüstrinin geniş bir kısmını, kredi kurumlarını ve ulaştırma işletmelerini, ekilmiş toprakların da %3 ilâ 12 sini kapsar. Kooperatif sektör ise klâsik tipte üretim ve tüketim kooperatiflerinden ve Yugoslavya ile Bulgaristan'da, bunlara eklenen, Rus kolkhozlarını örnek almış tarım üretimi kooperatiflerinden meydana gelir. Küçük endüstri, el sanatları, ticaret ve tarım gene özel sektör içinde bırakılmıştır.

Bu temeller üzerine, çeşitli işletmelerin faaliyeti arasında bir işbirliği yaratmak ve en ivedi kabul edilen ihtiyaçlar lehine bir öncelik sırası düzenlemek için, kısmî de olsa, plânlama şarttır. Hazırlanan iki yıllık (Çekoslovakya, Bulgaristan), üç yıllık (Macaristan, Polonya), beş yıllık (Yugoslavya) plânlar ilk adımda, çeşitli ülkelerin kendisine özgü ve ivedi ihtiyaçlarından esinmiştir. Hayat düzeylerinin yeniden kurulup yükseltilmesi bu plânların başlıca hedefi olmuştur; yalnız Bulgar ve Yugoslav plânları ekonomik kalkınma ve endüstrileşme gibi erişilmesi oldukça güç ve iddialı hedefler seçmişlerdir.

Hazırlanma ve uygulama örgütleri, hiç olmazsa kamu sektöründe, S.S.C.B. deki örgütlerden pek de

farklı değildir. Teknik oradaki gibi teknik bakanlıklardan ve idarelerden, tröst ve kombinalardan, işletmelerden meydana gelmiştir.

Kooperatif sektörlerle özel sektörler ise yetkili kamu örgütleriyle bağlantıyı sağlayan dalların birleşmesi şeklinde örgütlenmiştir.

Plânlar tamamiyle merkezden, resmî makamlarla teknik servislerin işbirliğiyle hazırlanır; sonra da Parlâmentoların onayına sunulur.

Plânların kamu sektörünü ilgilendiren hükümleri, emredici nitelik taşır; öteki iki sektörle ilgili hükümlerin ise tavsiye niteliği vardır.

Elde edilen sonuçlar öngörülen hedefler bakımından, plân gerçekleştirilmesi oranının %100 e vardığı Macaristan, %85 e vardığı Polonya ve %80 e vardığı Bulgaristan için olumludur. Buna karşılık Çekoslovakya ve özellikle Yugoslavya için bu ilk deneme, bundan sonraki olayların nedenini kısmen açıklayan bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

2. Gerçekten de, 1948 den itibaren *ikinci bir devre* başlıyor. Bu devre bu ekonomilerin doğu blokuna daha sıkı bir şekilde katılma devresidir. Bu katılma da muhalefet güçlerinin bertaraf edilmesiyle mümkün oluyor ve S.S.C.B. nin Marshall Plânına ve Avrupa ekonomik birliğinin kurulma çabalarına karşıkoymasıyla hızlanıyor.

Bu tarihte bağımsız bir politika izlemek üzere

Sovyet blokundan ayrılan Yugoslavya dışında bütün halk Demokrasileri, o tarihlerde COMECON'a yani Sovyetler Birliği Cumhuriyeti karşılıklı ekonomik yardım Kuruluna dahil oluyorlar.

Bunların ekonomik kalkınmasına, artık ilgili ülkelerin kendilerine özgü ve koşullarına tamamen yabancı, ortak hedefler gözönünde tutulmak üzere yön veriliyor ve sıkı bir şekilde denetleniyor.

Bu kez hazırlananlar, çeşitli devletlerce 1949 da, 1950 de veya 1951 de «benimsenecek» olan ve âhenkli bir kalkınmaya daha elverişli sayılan beş yıllık plânlardır. Bu şekilde, başlangıcın değişik ve deneme niteliğindeki plânları, yerini tedricen S.S.C.B. de denemeleri yapılıp sonuçları alınmış metotların tekdüze kalıbını alacaktır.

Bunların ortak hedefi Sovyet tipinde bir sosyalist ekonomi kurulmasıdır. Bu ekonomi şunları kapsayacaktır :

— Özellikle, üretim araçlarının arttırılmasına dayandırılacak hızlı bir endüstrileşme;

— Endüstride her türlü kapitalist etkinin bertaraf edilmesi;

— Küçük el sanatlarında ve tarımda kooperatif kuruluşların kalkındırılması;

— Çalışan kitlelerin hayat ve kültür düzeylerinin yükseltilmesi.

Bütün plânlar 1950-51 yılında, Kore savaşının

yarattığı uluslararası gerilim sırasında yeniden gözden geçirilmiştir. Bu revizyonun amacı, üretici yatırımlar ve silâh fabrikaları lehine, çabayı arttırmak olmuştur.

Aynı zamanda, doğu bloku içinde alış-verişler de yoğunlaşmış, blok üyelerinin faaliyetinde uzmanlaşmaya gidilmiş, aralarında yeni bir uluslararası işbölümü kurulmaya çalışılmıştır. Zaten bu alış-verişler üyelerin bazılarının S.S.C.B.nin «istismar»ından şiddetli şikâyetlerine yol açacaktır. Çünkü S.S.C.B. bunlara keyfî ve zararlı fiyatları zorla kabul ettirmeye kalkışmakta ve bazı ulusal kaynakları kendi işletmektedir.

Fakat, hernekadar yeni rejimin ilk uygulanış yılları memnunluk verici sonuçlar getirmişse de, 1951 den itibaren birçok halk demokrasisinde, plânların fazla iddialı hükümlerini gerçekleştirebilmek imkânsızlığı kendisini göstermeye başlamıştır. Ağır endüstrinin kalkınmasına ayrılmış ulusal kaynaklar payının aşırı derecede fazlalığı öteki dalların ve özellikle tarımın kalkınmasına engel olmuştur. Bunun sonucunda kentlerin yiyecek ihtiyacı yeterince karşılanamamış, bu hal de endüstri verimini olumsuz yönden etkilemiş, hoşnutsuzluğa yol açmış ve bu da çok geçmeden hem S.S.C.B. de hem de uydusu olan ülkelerde politikanın tamamiyle yön değiştirmesini zorunlu kılmıştır.

3. *Bu üçüncü devre* aşağı yukarı, Stalin'in ölümüne ve Sovyetler Birliği yöneticileri arasında tam bir kargaşalık başgöstermesine rastlar. Halk demokrasilerinin ekonomik yöneliminde de temelden değişiklikler yapılacaktır.

Uzun süredenberi sadece üretim gözeten yatırımlara feda edlimiş bulunan, hayat düzeyinin yükseltilmesi amacı yeniden ekonomik faaliyetin başlıca hedefi haline getirilmiştir. Dolayısıyla, endüstriye tarım karşısında, üretim maddelerine tüketim maddeleri karşısında tanınan öncelik de yerini daha âhenkli bir gelişmeye bırakmıştır. Bunlar, bilindiği gibi, aynı tarihte S.S.C.B. de de kabul edilmiş bulunan ilkelerdir ama Sovyet Rusya'da bu geriye dönüş devresinin pek geçici olmasına karşılık, halk demokrasilerinde bu akımı durdurmak çok daha güç olacaktır.

Üstelik toprakların kollektifleştirilmesinden vazgeçilmemiştir ama, kollektifleştirmenin başarıya ulaşması için gerekli psikolojik ve teknik koşulları sağlamak amacıyla, hızı yavaşlatılmıştır.

Bugün, bu yeni politikanın sonuçları üzerinde hüküm yürütmek henüz mümkün değildir. Macaristan ve Polonya olayları (1956) en azından, bu soluk alma süresinin de ilgili büyük halk kitlelerince yeterli görülmediğini kanıtlamaktadır.

II. Yugoslavya

Zaten birkaç yıldanberi halk demokrasilerinden bir tanesi, fazla ağır gelen Sovyet vesayeti boyunduruğunu silkip atarak orijinal ve bağımsız bir sosyalizasyon politikası gütmeye koyulmuştur.

Tito, 1948 yılında, Kominform ile ilişkilerini keserek ülkesini bambaşka bir politik ve ekonomik denemeye soktu. Bu denemenin gerçekleşmesi, ilk bakışta hayal gibi görünüyordu, çünkü hem Sovyetler Birliği karşısında bağımsızlığını savunmak, hem de batı ülkeleriyle normal ilişkiler kurmak, hattâ onlardan malî ve askerî yardım almakla beraber sosyalist bir ekonomi kuruluşundan vazgeçmemek gibi hedefleri vardı.

O tarihtenberi Yugoslav sisteminin gelişiminde iki devre ayırdedilebilir.

1. *1948 ile 1950 arasında* doğu blokunun dışında kalış, eski ve Sovyet denemesinden esinmiş ekonomi politikasının terkedilmesi demek olmuyor. Hattâ aksine, devletleştirme hareketlerini genişletmek, tarım üretim kooperatiflerini kalkındırmak ve sıkı bir plânlamaya gitmek suretiyle kollektivist ekonominin gerçekleştirilmesine hız veriliyor. Bu plânın hazırlanması merkez organları tarafından yapılıyor ve uygulanışı da gerek kamu örgütlerine, gerekse Devlet denetimindeki topluluklara bırakılıyor.

Bunun sonucu olarak da endüstri ve tarım üretimi çöküyor ve ekonomi, bürokrasi ile teknokratik diktatörlük tarafından felce uğratılıyor.

2. *1950 yılından itibaren*, bu politikanın getirdiği son derece olumsuz ve zararlı sonuçlar karşısında daha orijinal bir çabaya girişiliyor.

Bu, başlangıçta sosyalist ideali marksist doktrinin yeni bir yorumu ışığı altında tanımlamak için girişilmiş ideolojik bir çabadır. Kurumlar alanında ise idarenin yenilenmesi reformu şeklinde kendisini gösterecektir.

Yeni ekonomi politikası gene üretim araçlarının kollektivitenin malı olması ilkesine dayanıyor ama, aynı zamanda da kararlarda ve uygulamada pek ileri götürülmüş bir merkezden uzaklaştırmak ilkesini temel alıyordu.

1961 yılı başlarında, pazar mekanizması lehine idarî denetimleri daha da azaltmak ve bir «sosyalist rekabet» rejimi gerçekleştirmek eğilimi gösteren yeni tedbirler alınmaya başlandı.

Artık ekonomik faaliyetin genel ve ayrıntılı yönetimini devlet yüklenmiyor. Şimdi ilke, işletmelerin bağımsız idare grupları şeklinde toplanan işçiler tarafından idaresidir. Bu grupların herbiri bağımsız bir işletme teşkil eder, mallarını merkezleşmiş bir ekonominin otoriter ve bürokratik kararları yerine imkân oranında geçirebilmek amacıyla, serbest ve

rekabetin hakim olduğu bir piyasaya sürer. Bağımsız gruplar arasındaki bu rekabet gerçi Plân tarafından kabul edilmiş genel kurallar çerçevesindedir ama Plân artık ayrıntılara inmez.

Ulusal Ekonomi Komitesi Üreticiler Kuruluna sosyal Plân adı verilen bir plân sunar; bu, ekonomik kalkınmanın sadece yönetici çizgilerini tespit eden bir plândır. Ulusal gelirin tutarını ve dağılımını tayin ve yatırımların finansmanını sağlayacak olan kaynakarı tespit eder. Bu kaynakların bir kısmı ikiliyatırımlara ayrılır, kalanı da bir serbest kredi fonu teşkil eder. Plân aynı zamanda tedavüldeki para miktarını ve mal miktarını, kredi ve fiyatlar politikasına verilecek yönü de tayin ve tespit eder. Fiyatlar artık plânlı değildir, pazarda kendiliğinden meydana gelir ama gene bir hükûmet denetimi altındadır.

Demek oluyor ki Devlet, üretim ve tüketim arasındaki oranın temellerini (üretim yeteneğinin kullanılma derecesi, ücretler fonu, biriktirme oranı) tespitle yetinmekte, teknik ve ekonomik kararlar ise işletme idarelerince alınmaktadır.

İşletmeler ise devletin malıdır ama işçiler tarafından, özellikle Devletin kazançtan alacağı ve yatırımları finanse etmeye harcayacağı payı, yani biriktirme oranını tespit eden genel kurallar çerçevesinde, yönetilir. Bütün işçiler seçtikleri bir sosyal kurul kanaliyle bu yönetime katılırlar; yönetim

kurulunu, direktörünü ve yardımcılarını bu sosyal kurul seçer.

İşletmeler kendi yıllık plânlarını kendileri hazırlar, bütün ticarî anlaşmaları serbestçe imzalar, ürünlerinin veya hizmetlerinin fiyatlarını, durumuna göre tespit ederler.

1961 yılındanberi işletme geliri şu şekilde bölünmektedir: İşçi kurulu, kârın işçilere dağıtılacak kısmını ve işletme fonlarına yatırılacak kısmını tespit eder. Sonra bu tutarları çeşitli ekonomik birimler, yani atölyeler arasında pay eder ve bunlar da kendi paylarını üretim fonları ile personelleri arasında gene kendileri bölerler. İşletme, Devlete kâr üzerinden, değişmeyen %15 oranında bir vergi öder; eğer kâr sosyal kapitalin %6 sını aşarsa ödenecek vergi oranı da %25 e yükseltilir. İşletmelerin denetimi, komün bakanlarınca dağıtılan krediler aracılığıyla yapılır.

Bu işletmeler birlikler meydana getirebilirler ve bu birlikler, federe Cumhuriyetler çerçevesi içinde yatırımların bölgesel koordinasyonuna katılırlar.

Bütün bu sistemde yersel otoritelere, federe Cumhuriyetlere ve özellikle ekonomik Komünler, marksist olmaktan ziyade prudonyen bir formül gereğince, ekonomik faaliyetin temel birimi olmak yolundadır.

Zaten genel eğilim de Proudhon sistemine (1) yönelmektedir. Bu yeni sistemin yapısında her biri bir üreticiler Kurulunca temsil edilen, üç karar alma merkezi vardır:

Bu üç merkez şunlardır:

Ekonomik faaliyetin genel sınırlarını sosyal plân ile, vergi ve para politikası ile tespit eden ve bu işleri yaparken hem uluslararası durumun ihtiyaçlarını, hem de ulusal ekonominin âhenkli bir şekilde kalkındırılması endişesini gözönünde tutan *Federasyon.*

Ulusal ihtiyaçlar giderildikten sonra geriye kalan ürünün bireysel tüketim, kamu tüketimi ve yatırım arasında pay edilmesi hakkında karar veren *Ekonomik Komün.*

Piyasa durumuna göre üretim yönelimini ve hacmini ve iç örgütlenmesini Federasyon ile Komün'ün genel direktifleri çerçevesi içinde tesbit eden *İşletme.*

Hiç şüphesiz köylü anlayışının kollektifleştirme tedbirlerine karşı çıkardığı engeller sebebiyle, yeni eğilimlerin en belirli olduğu alan, tarım alanı idi.

(1) Proudhon XIX uncu yüzyılın ileri gelen sosyalist nazariyatçılarındandır. Marksizme karşı çıkardığı devlet aleyhtarı sosyalizmiyle bireylerin eşitliğini ve özgürlüğünü savunma amacı gütmüş, bu yolda bir sosyal devrime gidilmesini isteyerek, «Mülkiyet hırsızlık demektir» demiştir. (Çev.)

Gerçi toprağın da endüstri işletmeleri gibi ekonomik Komün'lere tâbi kooperatifler tarafından toplu olarak işletilmesi ilkesine dokunulmamıştı; fakat fiiliyatta birinci devrenin kolkhozlarının veya Ruslardan örnek alınmış ekim kooperatiflerinin çoğu dağıtılmıştır. Şimdilik bireysel mülkiyet rejimini (10 hektardan az toprakların işletilmesi) pazar için çalışan genel kooperatiflerin varlığı ile bağdaştıran bir karma sistemle yetinilmektedir. Bu kooperatifler bir köyün özel mülkiyet sahibi olarak kalmış çiftçilerinin tümünü bir araya toplar; bunlar tarım üretimine gerekli her şeyin alış ve satışıyla uğraşırlar. Bu kooperatiflere girmek mecburi olmamakla beraber, köylü mevcudunun %90 ı kooperatif üyesidir.

Bu sebepten, öyle görülüyor ki Yugoslav denemesini, ekonomik rejim kavramları ve örgüt tipi kavramları birlikte ele alınacak olursa, çevre tarafından yönetilen bir kollektivist ekonomi olarak nitelemek mümkün olacaktır. Bu bakımdan, geleneksel, merkezden yönetilen kollektivist ekonomilerden ayrılmaktadır. Belki de çelişik terimleri bir arada kullanmaktan korkmayanlar bu ekonomiyi federalist kollektivizm olarak adlandırmakta sakınca görmeyeceklerdir.

III. Çin

Mao-Çe-Tung'un Çang-Kay-Şek'e karşı kazandığı zafer, uçsuz bucaksız Çin topraklarını ve kalaba-

lık Çinli halkını marksist kollektivizme kazandıracaktı; fakat Çin ekonomisine hâkim olan koşullar, S.S.C.B. ne veya Avrupa'daki halk Demokrasilerine hakim olan koşullardan o derece farklıydı ki kollektivist ekonomi Çin'de ister istemez tamamiyle ülkeye özgü özellikler kazanacaktı.

1. *Çin ekonomisinin strüktürü,* 1953 yılında bile tam bir kollektifleşmeden çok uzak bulunuyordu. Yalnız pamuklu endüstrisi, hemen hemen devletleştirilmişti ama Avrupa tipinde üç kollektivist ekonomi sektörü olan kamu sektörü, kooperatif sektör, küçük el sanatları sektörü yanında, hâlâ, özel kapitalizme bağlı bir sektör ile Devlet ile özel kapitalizmlerin işbirliğinden ibaret bir karma sektör de mevcuttu.

Daha başlangıçta, ekonomik kalkınmada toplam plânlamanın, bu son iki sektörün ortadan kalkmasını beklemeden müdahale edebileceğine ve etmesi gerektiğine karar verildi. Kamu sektörü yönetici rolü oynayacak ve öteki sektörler üzerindeki denetimi sayesinde (ham madde veya kredi dağıtımı), kendi yayılmasına hız verecekti; aynı zamanda özel sektörün de karma sektöre katılması ve küçük el sanatları sektörünün de kooperatif sektöre katılması teşvik ediliyor, böylelikle bunların tedricen bertaraf edilmesine ve sonunda, ticaret ile endüstrinin dev-

letleştirilmesine ve tarımın kollektifleştirilmesine gidiliyordu.

Tatbikatta kredi, ağır endüstri ve dış ticaret, ilk hamlede devletleştirilen dallar oldu. Aynı zamanda 47 milyon hektarı ve 450 milyon köylüyü kapsayan geniş bir toprak reformu yarı-feodal bir gayrimenkul mülkiyeti rejimini, küçük köylü mülkiyeti rejimi haline getiriyordu; bu tedbir, en kısa zaman içinde tarım üretiminin şiddetle ihtiyaç duyulan kalkınmasını, gelişmesini sağlayacak fakat kooperatifçiliğin tarım işletmesine sokulmasına ve bundan sonra da üretim araçlarının tedricen kollektifleştirilmesine doğru atılmış bir adım olmaktan ileri gidemeyecektir.

2. *Birinci beş yıllık plân,* bu esaslar üzerine, 1953 yılında, kalkınma ve bayındırlık programının tamamlanışından sonra yürürlüğe girdi. Plân şu ilkelere dayandırılmış bir ekonomik kalkınmayı öngörüyordu: üretim mallarının tüketim mallarına arttırılış derecesinin yükseltilmesi; tüketim mallarının halkın alış gücünün yükselmesine orantılı olarak geliştirilmesi, gerekli tahıl ve endüstri ham maddesi teslimini sağlayabilmeye ve ülkenin endüstrileşmesini finanse etmek imkânı yaratacak olan tarım ürünleri fazlasını arttırmaya yöneltilmiş tarım kalkınması; el emeği veriminin ücretlerden daha hızlı artışını sağlamak suretiyle kapital birikimi yaratmak.

Yani bütün üretim dalları arasında âhenkli bir artış plânı değil, Sovyetlerinki gibi sistematik bir şekilde dengesiz bir kalkınma plânı söz konusuydu; amacı da, her ne pahasına ve ne kadar güç olursa olsun, daha hızlı bir ekonomik hamleyi gerçekleştirmekti. S.S.C.B. de olduğu gibi beş yıl içinde endüstri üretiminde %98 lik bir artış sağlayabilmek ve on beş yıl içinde gerçekleşmesi beklenen bir sosyalist ekonominin yapısına güçlü bir maddî temel hazırlayabilmek için ağır endüstriye mutlak öncelik tanınmıştı.

3. 1958 de uygulanmasına başlanan *ikinci beş yıllık plân,* bu gelişimi daha da hızlandırmak için olağanüstü bir çaba harcamasını öngörmektedir.

Tarım alanında, 1953 denberi, toprak reformunun meyvası olan toprak ve hayvanların küçük mülkiyeti, ortak çalışmaya dayandırılmış, fakat gayrimenkul gelirine dokunmayan bir yarı-sosyalist kooperatife yerini terketmiştir. 1958 de bu yarı-sosyalist kooperatifin yerini de yalnız ortak çalışmayı değil, konut olarak kullanılan evin dışında toprağın da ortak mülkiyetini öngören bir tam sosyalist kooperatif almıştır.

Aynı zamanda, köylerin endüstrileşmesi yolunda da büyük çaba harcanmaktadır. Bu, komün temeli üzerine yapılmaktadır; komün, bir tek toplumsal hücre içinde köylüleri, işçileri ve ekicileri bir arada

toplayan elli bin veya daha fazla nüfusluk yerleşme birimidir.

Aile hayatı yerine topluluk içinde hayatı koymak suretiyle, halk komünleri sistemi köylü kadınları ev işlerinden ve çocuk bakma külfetinden kurtaracak ve komünün bütün bünyelerini gerçek bir askerî disipline tâbi tutacak, bütün bunları yapmakla da bütün insan gücünü gereğince üretim işlerine harcatma amacı güdecektir.

Maden üretimine tanınan mutlak öncelik, ikinci beş yıllık plânda da vardır ve mümkün olan her yerde köy bölgelerinin bile dökme demir ve hattâ demir ile çelik üretmesi için direktifler verilmiştir; köy yüksek fırınlarında, demirhanelerde, küçük atölyelerde bile Çin ekonomisinin «ileri hamle»si uğruna seferber edilmiş insan kitleleri sayesinde demir üretilmektedir.

Bu köylerin endüstrileşmesi politikası ile birlikte çelik, mekanik yapı, petrol, yağ gibi kilit endüstrilerin de kalkındırılması yolunda geniş bir program yürütülmektedir.

Fakat, yayınlanan iyimser istatistik bildirilerine rağmen elde edilen sonuçların beklenildiği kadar verimli olmadığı ve harcanan çabaları karşılamadığı anlaşılıyor. Öyle görülüyor ki, daha 1959 yılında Çin kalkınmasının karşısına, pek fazla iddialı bir ileri hamlenin yarattığı ciddî gerginlikler engel ola-

rak çıkmış ve tarım üretiminin gerilemesi karşısında Komünlerin yeniden idarî birimler ve tarım kooperatifleri federasyonları haline getirilmesi yolunda yeni bir örgütlenmeye gidilmiştir.

SONUÇ

Çeşili ekonomik sistemler konusunda, maalesef pek şematik bir şekilde yapabildiğimiz bu incelemeden ne gibi sonuçlar çıkarmalı?

Öyle anlaşılıyor ki şöyle bir sonuca varılabilir: *strüktürlerin çeşitliliği ve esnekliği altında, bazı basit ve daimi ekonomik örgütlenme şekilleri bulmak mümkündür.*

1. Ekonomik sistemler katı, hareketsiz, donuk bir şey değil, devamlı gelişme halinde, canlı ve hareketli bir kurumlar bütünüdür. Küçük el sanatlarına dayanan kent ekonomisinin uzun tarihçesinden, on yüzyıla yakın bir zaman süresince bir sistemin nasıl doğduğunu, geliştiğini ve katılaştığını açıkça anlayabilmemiz mümkündür. Günümüzde dünyayı paylaşan birbirine karşıt iki sistem de birbirine eşit bir ayak uydurma ve gelişme yeteneği gösteriyor.

Birbirine rakip, bireyci ve çekimser küçük birimler kapitalizmi olarak niteleyebileceğimiz XIX uncu yüzyıl kapitalizmi, yerini, genel çıkar ile özel çıkarların pek güç olan bağdaştırılması işini gittikçe artan nizamlarla sağlamaya çalışan, büyük tekelci birimler kapitalizmine bırakmıştır. Jandarma dev-

letin yerine kurtarıcı devlet, hattâ Jean Marchal'in formülüne göre «Faust'vari devlet» geçmiş ama ekonomik olgunluk teoricilerinin karamsar tahminleri doğrulanmamıştır. Kapitalizm, geçici duraklama devrelerine rağmen, yüzyıldanberi süregelen gelişmesine devam etmiştir. Aynı şekilde Sovyet kollektivizmi de kısa ömrü ve gösterişli gelişmesi sırasında birbiri ardından ,az veya çok teorik katılıktaki safhalardan geçmiş bulunmaktadır. Bazı halk Demokrasileri marksist kollektivizmin temel ilkelerini ciddî şekilde tehlikeye düşürmeksizin daha büyük bir esneklik gösterebilmişlerdir.

Strüktürleri değişken olan sistemlerde canlılık vardır. Tarihten edinilen deneyimler, strüktürlerdeki bu akıcılığın sistemlerin canlılık koşulu ve strüktürlerin katılığının da aksine, gelecekteki bir çöküntünün habercisi olduğunu ortaya koymaktadır.

2. Tarihî gözlemlerden teorik analize çıkmak istenirse, görüür ki her sistemde aynı zamanda ortak öğeler, birbirine benzer mekanizmalar, temel ekonomik gerçeği gizleyen, geçmiş sistem kalıntıları vardır.

Walter Eücken, saf şekilleri, soyut örgütlenme tipleri ortaya koymaya çalışmıştır. Bu örgütleri, tarihî örneklerin ötesine, ekonomik oluşumun emrettiği şekillere kadar izler.

İnsanların ekonomik faaliyetine daima, malla-

rın azlığına karşı hazırladıkları bireysel plânlardan hareketle yön verildiği fikrinden hareket eden Eücken, belirli bir ekonomik bütün içerisinde, bütün bu plânlar arasında mevcut olan ilişkileri ortaya çıkartmaya çalışır.

Bu ilişkiler, iki şekle bürünebilir: ya bir merkezin hazırladığı plân, öteki ekonomik süjelerin hazırladıkları plânlara kendini kabul ettirir, ya da bağımsız birimlerin kısmî plânları rekabete girişirler. Böylelikle iki saf şekil, ekonomik örgütlenmede iki soyut tip ortaya çıkar: merkezden yönetilen ekonomi ve merkezden ayrılmış veya çevre tarafından yürütülen ekonomi.

Bunlardan birincisi teknik üretim birimlerini bir araya getirir; bu birimler arasında yalnız idarî değerlendirmelerin tesbit ettiği hedeflerin gerçekleştirilmesine yönelmiş direktiflere dayanan strüktür bağlantıları vardır. Bu şekli aile, çiftlik, ulus çerçeveleri içinde kapitalizmden önceki ekonomilerde görmüştük. Sovyet blokunun kollektivist ekonomileriyle ulusal ve uluslararası çerçeveler içinde gene karşımıza çıkıyor.

Merkezden uzaklaştırılmış ekonomi şeklinde ise, aksine, işletmelerin plânları ve faaliyetleri arasında âhenk, para ve pazar aracılığı ile kurulur. İşletmeler, hizmet dayanışması ile birbirlerine bağlı, fakat aslında bağımsız üretim birimleridir. Pazar

ise, her güç alanına kendiliğinden sokulan alış-veriş şebekeleri tarafından meydana getirilir. XIX uncu yüzyılın liberal kapitalizmi bu şemaya aşağı yukarı uymaktadır.

Ampirik müdahalecilikten sistematik güdümcülüğe kadar, bütün derecelerini içine alsın diye düzenleyici kapitalizm olarak nitelediğimiz çağdaş kapitalizm ise ayırt ettiğimiz iki saf şekil arasında arabulucu niteliği taşıyan örgüt tiplerine dayanmaktadır. Zaten Sovyet denemesinin ve bugünkü Yugoslav denemesinin bazı safhaları için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

Bu analiz, ekonominin işlemesi konusunda yapılacak bir incelemenin gerektirdiği mantıkî kategorileri ortaya koymaktadır. Sistem kavramı, ekonomik tanımlamaya sosyolojik veya kurumlarla ilgili etkenlerin de katılmasına imkân verdiğinden, bir yandan da, zaman ve yeri belirli herhangi bir durumdan hareket ile tanımlamadan teoriye geçişi mümkün kılacaktır. Gerçeğin gelişimleri ve değişmelerinden hareketle ekonomik örgütlenmeye hâkim olan mekanizmaları seçebilme imkânını verecektir. Aynı şekilde, ekonomi politikası sorumlularına da daha sağlam bir hareket noktası sağlayacaktır.

SON

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 5

BİRİNCİ BÖLÜM

KAPALI EKONOMİDEN ALIŞ-VERİŞ EKONOMİSİNE

I. Çobanlığa dayanan ev ekonomisi 16
II. Tarıma dayanan köy ekonomisi 24
III. Küçük el sanatına dayanan kent eoknomisi . . 31

İKİNCİ BÖLÜM

KAPİTALİST PAZAR EKONOMİSİ

I.. Kapitalizmin doğuşu 50
II. Liberal kapitalizm 60
III. Düzenleyici kapitalizm 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KOLLEKTİVİST PLÂN EKONOMİSİ

I.. Kollektivist ekonominin teorik şeması 134
II.. S.S.C.B.'nin kollektivist ekonomisi 142
III.. Halk demokrasilerinin kollektivist ekonomisi . . 164

SONUÇ 182

VARLIK YAYINLARI

FAYDALI KİTAPLAR (5 lira, * 8. ** 10. *** 15, **** 20 lira)

1.* Büyük Kompozitörler **(40 bestecl)**
2.** Büyük Yazarlar **(65 ünlü yazar)**
3.*** Kısa Dünya Tarihi **(H. G. Wells)**
4.** Büyük Adamlar **(230 ünlü kişl)**
5.* Sanat Tarihi **(Haz. : Zahir Güvemli)**
6.* Avrupa Milletleri Tarihi. **(Ch. Selgnobos)**
7.*** Dinler Tarihi **(Félicien Challaye)**
8. Sinema Tarihi **(Z. Güvemli)**
9. Büyük Sözler **(Ülkü Tamer)**
10.**** Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü **(B. Necatlgil)**
11.** Büyük Romanlar **(Haz: Azize Ertan Bergin)**
13.** Musiki Tarihi **(İlhan Mimaroğlu)**
14.* Büyük Şairler ve Şiirleri **(Haz. : T. Yücel)**
15. Kısa Dünya Edebiyatı Tarihi
16. Amerika Federal Hükümeti ve Çalışma Mekanizması **(F. C. Acheson)**
17.* Tiyatro Tarihi **(Memet Fuat)**
18. Kılavuz Sözlük **(Yaşar Nabi)**
19.* Amerika Birleşik Devletleri Tarihl
20.*** İslâm Tarihi **(S. F. Mahmud)**
21. Japon Şiiri **(L. Sami Akalın)**
22.* Bilimden Beklediğimiz **(Bertrand Russell)**
23.* Fransız İhtilâli **(Pierre Gazette)**

24.** Evlilik ve Ahlâk (**Bertrand Russell**)
25.* Saadet Yolu (**Bertrand Russell**)
27.** Cinsiyet ve Psikanaliz (**Sigmund Freud**)
28.** Düşünce Tarihi (**O. Hançerlioğlu**)
29.* Atatürkçülük Nedir (**Hez. : Yaşar Nabi**)
30. Büyük Siyasî Dâvalar (**S. Tiryakioğlu**)
31.* Resim Bilgisi (**Nurullah Berk**)
33. İnsan (**Jean Rostand**)
34.** Fizyoloji açısından cinsiyet (**Dr. Walker**)
36.** Mahatma Gandhi (**L. Fischer**)
37.** Politikaya Giriş (**Maurice Duverger**)
40.* Büyük Ressam ve Heykeltraşlar (**140 sanatçı**)
41.* Dünya Edebiyatçıları Ansiklopedik Sözlüğü
42. Düyamızı Keşfedenler (**Haz. : A. Bergin**)
43.** Mutluluk Düşüncesi (**Orhan Hançerlioğlu**)
44. Uygarlık Tarihi (**Shepard B. Clough**)
45. Dünya Ekonomi Tarihi (**G. Köhnen**)
46. Romalılar (**R. H. Barrow**)
47. Rüyalar (**Dr. Freud - Dr. Türek**)
48. Dünyamızın Hayat Hikâyesi
49.** Atatürk İçin Diyorlar ki (**Selâhaddin Çiller**)
50. Uygarlık ve Barış (**A. Schweitzer**)
52. Ruh ve Akıl Bozuklukları (**Dr. Yellowlea**)
53.** Özgürlük Düşüncesi (**O. Hançerlioğlu**)
54. Eski Akdeniz ve Yakın-Doğu Uygarlıkları (**J. Gabriel-Leroux - Georges Contenau**)
55. Dünyada ve Bizde Sendikacılık (**G. Lefranc Kemal Sülker**)
56. İki Dünya Savaşı (**G. Lesitien - R. Cöré**)
57. Hükümet Devirme Tekniği (**C. Malaparte**)
58. Karıncaların Dünyası (**D. W. Morley**)
60. Atatürk Yolu (**Yaşar Nabi**)
61. Türkçülüğün Esasları (**Ziya Gökalp**)
62.** Neden Hıristiyan Değilim (**Bertrand Russel**)
63.** Atatürkçü Olmak (**Ceyhun Atuf Kansu**)

64.* Edebiyat Terimleri Sözlüğü **(L. S. Akalın)**
65.* Cinsi Adetler Tarihi **(R. Lewinsohn)**
66.** Güç Çocuğun Eğitimi **(Alfred Adler)**
68. Mistisizm-Tasavvuf **(Henri Sérouya)**
69.* Çağımızı Hazırlıyan Düşünce **(N. Alsan)**
70. Türkiye Mektupları **(Von Moltke)**
71. Çağdaş Görgü Sözlüğü (İyi yaşama bilgisi)
73.* Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi II.
74. Çağdaş Eğitim **(W. O. Laster Smith)**
75. Baudelaire ve Kötülük Çiçekleri **(Suut Kemal Yetkin)**
77. Yaşayan Alevilik **(Yahya Benekay)**
78.* Besin ve Beslenme **(Osman Koçtürk)**
79. Bunlar da mı İnsan **(Primo Levi)**
81. Dil Devrimi **(T. Yücel)**
83. Tarihte Garip Olaylar **(Max Kemmerich)**
84.** Rus İhtilâli **(Marcel Liebman)**
85.* Bizim Kuşak ve Ötekiler **(B. S. Ediboğlu)**
86.* Yaşama Sanatı **(André Maurois)**
87.* Türk Şiiri **(Haz.: Yaşar Nabi)**
88. Toplum Sınıfları **(Pierre Laroque)**
89.* Dünya Şiiri **(Haz.: İlhan Berk)**
90. Politika ve Propaganda **(J. M. Domenaon)**
91. Şiir Sanatı **(Haz.: Yaşar Nabi)**
92.** Napoleon Bonaparte: **(Chateaubriand)**
93. Bertrand Russell: **(Eğitim ve Toplum Düzeni)**
94.* Çağımız 20. Yüzyıl **(Necip Alsan)**
95. Çin Kültür İhtilâli **(A. Jelohovtsev)**
96. Tolstoy'un Hayatı **(Romain Rolland)**
97.* Yazmak Sanatı - Kompozisyon **(Emin Özdemir - Adnan Binyazar)**
98.* Atatürk Ve Kurtuluş Savaşı **(Ceyhun Atuf Kansu)**
100. Atatürkçülüğün İlkeleri **(İhsan Akay)**
101. Atatürk Diyor ki
102. Atatürk'ün Özel Mektupları

103. Dine Karşı Düşünce Tarihi **(Albert Bayet)**
104.* Hangi Sol **(Attilâ İlhan)**
105. Mutlu Olmak Sanatı **(Alain)**
106.*** Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü **(B. Necatigil)**
107. Ekonomik Doktrinler **(Joseph Lajugie)**
108.** Toplumsal Düşünce Tarihi **(Kurt Schilling)**
109.** Turizm **(Dr. Tunay Akoğlu)**
110.** Millî Mücadele Anıları **(H. V. Velidedeoğlu)**
111.* Büyük Ahlâk Doktrinleri **(François Grégoire)**
112.* Toplum Bilimin Tarihi : **(Gaston Bouthoul)**
113.* Panait İstrati **(Monique Jutrin)**
114. Bilim ve İnsan Değer Yargıları **(J. Bronowski)**
115. Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular **(Kemal Karpat)**
116. Tarihimizde Garip Vakalar **(Reşat E. Koçu)**
117.* Yeni Eğitim **(Angéla Medici)**
118. Atatürk Şiirleri Antolojisi **(Muzaffer Reşit)**
119. Vatan Şiirleri Antolojisi **(Muzaffer Reşit)**
120. Kahramanlık Şiirleri **(Mehmet Gökalp)**
121.* Büyük Felsefeler **(Pierre Duscassé)**
122.*** Zerdüşt Böyle Diyordu **(Friedrich W. Nietzsche)**
123.** Acı Aşklar **(Zahir Güvemli)**
124.* Psikolojik Savaş **(Maurice Megret)**
125. Rüyalar Ve Yorumları **(Sigmund Freud)**
126.* Mistisizm ve Mantık **(Bertrand Russell)**
127.* Bilim ve Din **(Bertrand Russell)**
128.** Atatürk Ve Edebiyat **(Sadi Borak)**
129. Mustafa Kemal ve Çetecilik. **(Prof. Yavuz Abadan)**
130.* Politika Bilimi **(Marcel Prélet)**
131.* İlk Gençlik Çağında Cinsel İlişkiler **(Dr. Eustace Chesser)**
132.*** Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları **(Ali Mazaheri)**
133. Fahişelik ve Kadın Ticareti **(J.G. Mancini)**

134.** Atatürk Yolunda 40 Yıl
(Haz.: Adnan Binyazar
135.* Avrupa Uygarlık Tarihi **(Claude Delmas)**
138.* Cinsel İlişkiler Sosyolojisi **Dr. André M. Danlnos)**
139.*** Cumhuriyet Bayrağı Altında **(C. A. Kansu)**
140.** Halkların Psikolojisi **(Prof. Abel Miraglio)**
141.** Kalkınma Sorunu **(Metin Ülgüray)**
142.*** Çağdaş Sanat Felsefesi **(Adnan Turani)**
143.** Çağdaş İslâm Dünyası **Jacques C. Rlsler)**
144.*** Nasrettnl Hoca Fıkraları **(Eflâtun Cem Güney)**

Çağımız dünyasında ekonomi insanların yaşayışında en önemli yeri tutan bir uğraşı ve bilim kolu haline gelmiştir. Ruh yapısı ve gördüğü iş ne olursa olsun uygar bir insanın bugün ekonominin karşımıza çıkardığı sorunlardan habersiz yaşaması büyük bir eksiklik haline gelmiştir.

Ekonominin çapraşık ve çelişik sorunları ve bu sorunlar üzerinde koparılan gürültüler hakkında bir kanıya varmak için günümüz insanı bu bilimin esaslarını bilmek zorundadır. Bu esaslar bilinmezse ekonomi ile ilgili sorunları ve görüşleri anlamak kolay olmaz. İşte size bu kitap bu yolda bir rehber olacak, bütün ekonomik sistemleri açık bir dille anlatacaktır.

10 lira